

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАДИМА ГЕТЬМАНА»**

ШУЛЬГА ОЛЬГА АНТОНІВНА

УДК 338.43(043.3)

**ІМПЕРАТИВИ І СУПЕРЕЧНОСТІ РОЗВИТКУ
АГРАРНОГО СЕКТОРУ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ**

Спеціальність 08.00.01 – Економічна теорія та історія економічної думки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі економічної теорії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» Міністерства освіти і науки України, м. Київ.

Науковий консультант: доктор економічних наук, професор
Зайцев Юрій Кузьмич,
Міжнародний європейський університет,
професор кафедри менеджменту та економіки

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор
Осецький Валерій Леонідович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри економічної теорії,
макро- і мікроекономіки

доктор економічних наук, професор
Прутська Олена Олексіївна,
Вінницький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-
економічного університету,
професор кафедри фінансів

доктор економічних наук, доцент
Загурський Олег Миколайович,
Національний університет біоресурсів
і природокористування України (м. Київ),
професор кафедри транспортних технологій та
засобів у АПК

Захист відбудеться 25 січня 2021 року о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.006.01 у ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» за адресою: 03057, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1, 1 корпус, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» за адресою: 03113, м. Київ, вул. Дегтярівська, 49-г, ауд. 601.

Автореферат розісланий 21 грудня 2020 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор економічних наук, доцент**

Л. М. Ємельяненко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасних умовах зростання кількості населення на планеті, стрімких кліматичних змін та нових викликів, спричинених розвитком аграрного виробництва на основі використання ІТ-технологій, здобутків цифрової економіки та «Індустрії 4.0», проблемні питання врегулювання аграрних відносин набувають особливої актуальності. Аграрний сектор економіки відіграє особливу роль у розвитку суспільства. З одного боку, він забезпечує людство продуктами харчування, а переробні галузі промисловості – сировиною, а, з іншого боку, служить базою розвитку сільських територій, місцем оздоровлення населення, оберегом національних звичаїв і традицій, впливає на політичну і соціальну стабільність у країні. Водночас сьогодні відбувається загострення суперечностей економічного, соціального та екологічного характеру в аграрному секторі економіки, що обумовлює необхідність ідентифікації та поглибленого наукового аналізу імперативів і суперечностей його розвитку та пошуку ефективного інструментарію їх розв'язання.

Особливо актуальними вищезазначені питання є для розвитку аграрного сектору економіки України, який має значний потенціал для вирішення продовольчої проблеми на міжнародній арені завдяки концентрації родючих чорноземів і працьовитості української нації. Реалізація цього потенціалу неможлива без узгодження інтересів основних суб'єктів аграрних відносин і розв'язання суперечностей приватної власності на землю, оскільки від стану аграрних відносин залежить не лише ефективність сільськогосподарського виробництва, рівень сільської зайнятості, соціальна та демографічна ситуація на селі, але й соціально-політична стабільність у країні, її продовольча та, у певних межах, економічна та національна безпека.

Питання розвитку економіки та її аграрного сектору завжди були та залишаються у центрі уваги вчених, економістів-професіоналів і політиків. Основи теорії аграрних відносин були закладені у працях Ф. Кене, В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, Дж. С. Мілля та ін. Концептуальні підходи до дослідження суперечностей суспільства та проблем розвитку економіки, формування та реалізації соціально-економічної політики знайшли відображення у наукових працях таких зарубіжних вчених, як М. Вебер, Т. Вейс, Г. Гегель, Р. Дарендорф, Е. Дюркгейм, І. Кант, К. Маркс, К. Поланьї, Ю. Хабермас та ін. Проблематику закономірностей і суперечностей розвитку економіки та її галузей активно досліджують і вітчизняні вчені-економісти, зокрема: В. Базилевич, В. Геєць, А. Гриценко, Л. Ємельяненко, Т. Дейнека, Ю. Зайцев, М. Зверяков, Є. Кирилюк, В. Кириленко, Д. Лук'яненко, О. Москаленко, І. Радіонова, В. Тарасевич, А. Чухно і ін. З'ясуванню різних аспектів проблемних питань розвитку аграрного сектору України та аналізу аграрної політики присвячені праці В. Андрійчука, П. Гайдуцького, І. Баланюка, О. Бородіної, В. Власова, М. Дем'яненка, О. Загурського, І. Кириленка, М. Кропивка, В. Месель-Веселяка, О. Могильного, Л. Молдаван, В. Осецького, О. Онищенко, О. Прутської, П. Саблука, О. Ходаківської, О. Шубравської, В. Юрчишина та ін. Водночас, вивченню імперативів та аналізу соціально-економічних суперечностей аграрного сектору національної економіки на

концептуальній основі виявлення і врахування причин його кризового стану приділяється недостатньо уваги.

Віддаючи належне результатам наукових пошуків вітчизняних і зарубіжних вчених у царині регулювання аграрних відносин, варто зазначити, що їх дослідження спрямовані переважно на з'ясування змісту і форм суперечностей аграрної політики. Водночас, поза увагою вчених залишається проблема визначення причин соціально-економічних суперечностей аграрного сектору, розробки методології їх аналізу, пошуку ефективних інструментів щодо їх розв'язання. Попри досягнення економічної науки у цій царині, комплексне теоретичне осмислення та категоріальна інтерпретація суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки відчутно відстають від запитів реальної практики. Тому сьогодні перед економічною наукою актуальною проблемою залишаються теоретико-методологічне поглиблення наукових підходів, методів і принципів аналізу соціально-економічних суперечностей аграрного сектору, які б дали можливість отримати науково обґрунтовані управлінські рішення в сфері регулювання аграрних відносин. Недостатня розробленість окресленого спектру актуальних питань на теоретичному рівні, невизначеність проблемних аспектів методологічного та прикладного характеру забезпечення розвитку аграрного сектору економіки зумовили вибір теми, визначили мету, завдання, об'єкт, предмет та логіку дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри політичної економії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» і є складовою тем «Сучасне постіндустріальне суспільство і шляхи його формування в Україні» (номер державної реєстрації 01071U001332), «Проблеми політекономічного аналізу сучасного економічного розвитку» (номер державної реєстрації 0112U005377). Результати роботи використані при виконанні Черкаським державним технологічним університетом науково-дослідної теми «Соціальні та економічні трансформації ринку: регіональний та галузевий аспект» (номер державної реєстрації 0115U000972). У межах зазначених тем особистий внесок здобувача полягає у розкритті ролі та специфіки аграрних відносин в системі суспільного розвитку, у визначенні (ідентифікації) ключових імперативів в розвитку аграрного сектору світової економіки, у з'ясуванні сутності, функцій та причин соціально-економічних суперечностей у сфері аграрних відносин, у розробці методології їх аналізу та обґрунтуванні науково-прикладних рекомендацій щодо їх вирішення при формуванні аграрної політики.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розроблення теоретико-методологічних засад системного дослідження імперативів і суперечностей розвитку аграрного сектора економіки та обґрунтування принципів та інструментів аграрної політики за умов сучасної трансформації суспільства.

Для досягнення визначеної мети поставлено та вирішено такі завдання:

- дослідити еволюцію наукових підходів та сформулювати теоретико-дефінітивну експозицію категоріального апарату дослідження аграрних відносин та аграрного сектору економіки;

- розкрити роль та обґрунтувати місце аграрних відносин у системі сучасного суспільного розвитку;
- виявити закономірності розвитку відносин власності на землю в умовах системної трансформації економічних відносин на основі дослідження процесу інституціоналізації економічних систем та відносин власності в аграрному секторі;
- запропонувати методологію аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин;
- визначити тенденції та ключові імперативи розвитку аграрного сектору на основі вивчення закономірностей розвитку світової економіки;
- з'ясувати сутність, функції, специфіку та причини соціально-економічних суперечностей в аграрному секторі;
- проаналізувати напрями технологічного прогресу в ХХІ ст. та оцінити його вплив на структурну динаміку агроіндустрії;
- розкрити суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу;
- охарактеризувати соціально-економічні суперечності у аграрних відносинах адміністративно-командної системи;
- встановити передумови, зміст і результати аграрних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи та закономірності розвитку аграрних відносин у постсоціалістичних державах;
- дослідити розвиток аграрних відносин у розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем;
- дослідити стан, специфіку і основні форми прояву суперечностей аграрного сектору України;
- проаналізувати економічну політику урядів України щодо розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин;
- розробити концептуальну модель політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей у системі аграрних відносин.

Об'єктом дослідження є процеси трансформації аграрних відносин в економічній системі суспільства.

Предметом дослідження є визначення сукупності імперативів та породжених ними суперечностей розвитку аграрного сектора економіки для обґрунтування національних пріоритетів їх вирішення в аграрній політиці держави.

Методи дослідження. Складність та суперечливість розвитку аграрних відносин обумовила специфіку використання наукових підходів та методів дослідження до пізнання їх сутності та закономірностей розвитку. Зокрема, використання таких загальнонаукових та спеціальних методів пізнання та наукових підходів, як: *аналіз і синтез, індукція та дедукція* надало змогу проаналізувати еволюцію економічної думки щодо формування теоретико-методологічних засад дослідження аграрного сектору; розкрити проблеми дослідження процесів їх трансформації у сучасній економічній теорії; розмежувати дефініції у категорійному апараті дослідження аграрних відносин, з'ясувати їх сутність та роль у системі сучасного суспільного розвитку; проаналізувати напрями і пріоритети технологічного прогресу в ХХІ ст. та його вплив на структурну динаміку агроіндустрії (п.п. 1.1, 1.2, 3.1, 3.2); *єдності історичного та логічного, системний,*

діалектичний, філософський підходи – з'ясувати діалектику понять «аграрні відносини» та «аграрний сектор»; розкрити взаємовпливи системи соціально-економічних відносин та технологічних способів виробництва, суперечностей розвитку інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі; суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу; розробити методологію аналізу соціально-економічних суперечностей; дослідити розвиток аграрних відносин у трансформаційних економічних системах у ХХ-ХХІ ст. та з'ясувати закономірності їх розвитку (п.п. 1.1, 1.3, 1.4, 3.3, розділ 4); *індукція та інституціональний методи пізнання* – дослідити процес інституціалізації форм функціонування аграрного сектору в економічній системі; розкрити сутність та з'ясувати імперативи, функції, причини, специфіку соціально-економічних суперечностей аграрного сектору (п.п. 1.3, 2.1, 2.2, 2.3); *цивілізаційний підхід* – пояснити загальноцивілізаційні основи розвитку технологічних способів виробництва та відносин власності в аграрному секторі (п.п. 1.3, 3.2); *узагальнення* – з'ясувати закономірності розвитку технологічних способів виробництва, відносин власності на землю в аграрному секторі й аграрних відносин у трансформаційних економічних системах у ХХ-ХХІ ст. (п.п. 1.3, 3.2, розділ 4); *економіко-статистичний і системний аналіз* дали можливість проаналізувати стан, визначити перспективи, з'ясувати специфіку та основні форми прояву системи соціальних та економічних суперечностей аграрного сектору сучасної України; розробити концептуальну модель аграрної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей (розділ 5).

Інформаційною базою дослідження є наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, міжнародне і національне законодавство у сфері розвитку аграрних відносин, офіційна статистика Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, Державної служби з питань геодезії, картографії і кадастру, Державної служби статистики України, іноземних країн та їх об'єднань, звіти міжнародних галузевих та дослідницьких організацій, ресурси мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні причин виникнення суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки та розробці концептуальної моделі аграрної політики держави щодо їх розв'язання. Наукові положення дисертаційної роботи, що характеризують її новизну та виносяться на захист, полягають у такому:

вперше:

– обґрунтовано теоретико-методологічний підхід до систематизації ключових імперативів аграрного сектору економіки як об'єктивно зумовлених напрямів у траєкторії його розвитку на основі вирішення соціально-економічних суперечностей за причинно-наслідковими зв'язками їх виникнення, що уможливорює визначити ефективні інструменти в аграрній політиці держави в умовах суспільних викликів на національному, регіональному та глобальному рівнях. Автором визначено систему ключових імперативів: економічні (забезпечення високої конкурентоспроможності галузі), соціальні (забезпечення соціальних стандартів), технологічні (інтенсивні технології ведення сільськогосподарського виробництва, застосування нано-, біо-, цифрових технологій), екологічні (гарантування безпеки продуктів харчування та навколишнього середовища), політичні (глобальна

нестабільність та турбулентність), історичні (географічна локація і менталітет), культурно-релігійні (сільськогосподарські традиції, звичаї та релігійна специфіка продовольчого попиту);

– запропоновано інституційний базис архітекτονіки суперечностей аграрного сектору економіки на теоретичній основі виявлення їх природи, що надає можливість розглядати його з двох позицій: 1) як явища (через відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями); 2) як інституційної форми функціонування суспільств (через дії суб'єктів аграрних відносин в умовах невизначеності). Формування такого інституційного базису спрямоване на збалансування інтересів суб'єктів аграрних відносин, яке має відбуватися в органічному взаємозв'язку з потребами і можливостями економічного розвитку держави;

– обґрунтовано доцільність застосування у методології системного дослідження сукупності взаємопов'язаних підходів та методів до аналізу суперечностей у системі аграрних відносин, що створює додаткові можливості для пошуку ефективних способів і методів їх розв'язання. Застосування запропонованої методології системного дослідження дало можливість автору на основі системно-функціонального підходу з'ясувати функції (сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимулювальну), інтегрувальну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну, інформаційну) і специфіку соціально-економічних суперечностей у системі сучасних аграрних відносин – географічна детермінованість, природно-кліматична залежність та сезонність, історико-культурна зумовленість, органічна взаємопов'язаність із середовищем життєдіяльності;

– розроблено концептуальну модель аграрної політики держави, визначальним принципом якої є обмеження прав власності на землю на користь суспільства. Розроблена модель орієнтована на розв'язання системи економічних і соціальних суперечностей і базується на: дотриманні універсальних (системність, еволюційність, кооперація, транспарентність, прогностичність) і специфічних (врахування інтересів і ціннісних орієнтацій сільського населення, послідовність, етапність і соціальна толерантність здійснюваних перетворень) принципів; застосуванні методів (адміністративних економічних, правових) й інструментів (дозволи, регламентації, заборони, цільове фінансування, ціни, податки, соціальна відповідальність, селективна зовнішньоекономічна відкритість) реалізації такої політики; чітко визначеній суб'єктності аграрних відносин (землевласники, підприємці-орендарі, наймані сільськогосподарські працівники, держава, об'єднані територіальні громади, селянські господарства, сімейні ферми, великі сільськогосподарські підприємства (несімейні корпорації), сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, посередницькі структури та ін.);

удосконалено:

– теоретико-дефінітивну експозицію категоріального апарату дослідження різних аспектів розвитку аграрного сектору шляхом розмежування його основних категорій (аграрна галузь, аграрний сектор, аграрна економіка, аграрна сфера, аграрна індустрія, аграрний бізнес) та збагачення логічної конструкції їх взаємозв'язків, що дало змогу встановити термінологічну чіткість системного дослідження імперативів і суперечностей аграрного сектору економіки;

– методологічний підхід до аналізу закономірностей розвитку аграрних відносин на основі виявлення їх суперечностей, який, на відміну від існуючих, дає змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки між наявними суперечностями та важелями регуляторного впливу щодо їх розв'язання. З урахуванням запропонованого підходу встановлено, що логіці та закономірностям розвитку аграрних відносин у XXI ст. притаманні такі суперечності: між широкими новими науково-технологічними можливостями та їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо; при цьому для розвинутих країн характерною є суперечність між зростаючим потенціалом сільськогосподарського виробництва і обмеженістю внутрішнього агропродовольчого ринку, а для країн, що розвиваються – між національними аграрними можливостями і зовнішньою продовольчою залежністю. Підтверджено, що трансформація аграрних відносин і суперечностей економік країн ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ;

– процедуру забезпечення функціональної спроможності процесу інституціоналізації відносин власності в аграрному секторі, який інтерпретується як закріплення певних правил, обмежень, статусів щодо набуття у володіння та користування земель сільськогосподарського призначення з метою гармонізації інтересів суб'єктів аграрних відносин, на основі виявлення суперечностей їх розвитку, що дало змогу показати, що ключовими в аграрному секторі економіки є відносини власності, насамперед, на землю, еволюції яких притаманні універсальні закономірності: постійний розвиток і ускладнення форм власності; поява нової форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів;

набули подальшого розвитку:

– трактування політико-економічного змісту категорії «аграрні відносини» з позицій інституційної парадигми, який, на відміну від визначених економістами-аграрниками, збагачений з урахуванням критеріїв багатоаспектності системи взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів сільгоспвиробників, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на системі відносин власності на землю. Авторське трактування поглиблює теоретичні уявлення про сутнісно-змістовну характеристику сучасних аграрних відносин, ідентифікує їх сучасну структуру (економічна, соціальна, екологічна складові), взаємообумовленість динамічним соціокультурним середовищем та визначає різнорівневу інституційно-регуляторну систему соціально-економічних відносин у цій сфері;

– аргументація зростання функціональної ролі аграрних відносин у системі економічних відносин сучасного суспільного розвитку на основі вивчення трендів світового економічного розвитку, що дозволяє визначити стратегічний вектор розвитку аграрного сектору сучасної економіки, який спрямований не лише на

забезпечення продовольчої безпеки, але й на подолання бідності, забезпечення соціальної стабільності, збереження та відновлення природних агросистем, зменшення енергетичної залежності, створення умов для оздоровлення громадян, збереження культурної спадщини, агроландшафтів тощо;

– змістовна характеристика нових проявів взаємовпливу соціально-економічних відносин і технологічних способів виробництва на основі виявлення суперечностей їх виникнення, що дало змогу довести пріоритетність технологічних викликів в умовах промислової революції 4.0, вплив яких призводить до якісних змін у змісті та характері праці в агроіндустрії, організаційних моделях агробізнесу, системі відносин власності з домінуванням людського капіталу та нематеріальних активів. Визначено суперечності розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу: між потребами у технологічній модернізації та фінансовими можливостями сільськогосподарських виробників; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між доступністю продукції з ГМО для населення та її безпечністю для їх життя і здоров'я; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо;

– науковий підхід до визначення специфіки прояву економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України шляхом з'ясування глибинних причин наявних в ньому проблем та напрямку еволюційних змін, що дало змогу встановити, що вона полягає на сучасному етапі у: формуванні бімодельної структури сільського господарства (велике товарне виробництво на базі новоутворених сільськогосподарських підприємств та дрібнотоварне виробництво господарств населення та невеликих фермерських господарств) при значній частці дрібнотоварного устрою (селянського); формуванні двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної; наявності диференціації в комерціалізації господарств населення. Це дало змогу збагатити інструментарій розробки моделі аграрної політики та зробити її більш гнучкою та адаптивною. Доведено, що шляхами розв'язання наявних суперечностей є формування регульованого ринку земель сільськогосподарського призначення, розвиток сільськогосподарської кооперації, регіональної кластерної організації агропромислового виробництва та управління ним, сприяння впровадженню нових техніки і технологій, масове підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працюючих, активізація інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств.

– інструментарій визначення результатів аграрної політики урядів України, який, на відміну від існуючих, передбачає оцінювання ефективності заходів держави щодо розв'язання наявних суперечностей аграрного сектору економіки на засадах порівняння економічної, соціальної та екологічної складових стану розвитку аграрного сектору економіки, виходячи з нових постулатів прийняття управлінських рішень (критичний аналіз національної і світової практики вирішення аграрних проблем, спрямованість на прийняття рішень шляхом врахування глибинних причин, ризиків, проблем та труднощів, залежність розвитку аграрного сектору від ефективності аграрної політики). Це дало змогу встановити, що вони, по-перше, були спрямовані на розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної

власності на землю, по-друге, орієнтовані на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної, по-третє, виходили з недооцінки реального аграрного потенціалу країни;

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що основні положення, висновки та рекомендації дисертації можуть бути теоретичною та методологічною базою для розробки економічної політики держави щодо розв'язання економічних і соціальних суперечностей розвитку аграрного сектору економіки. Практична значущість наукових результатів підтверджена відповідними документами.

Пропозиції щодо вдосконалення державного регулювання розвитком аграрного сектору шляхом створення необхідних інституційних і макроекономічних передумов для запровадження цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення, вжиття заходів щодо демонополізації ринку оренди земель сільськогосподарського призначення, законодавчого унормування діяльності особистих селянських господарств, запровадження механізму державного супроводу створення та функціонування на селі кооперативів та сприяння процесам регіональної кластеризації були використані Комітетом з питань аграрної політики та земельних відносин Верховної Ради України у процесі підготовки проєктів нормативно-правових актів у 2016-2017 роках, а також під час розробки аналітичних та інформаційних матеріалів (довідка №04-11/16-39 від 16.02.2018 р.).

Практичні рекомендації щодо підвищення ефективності державного управління аграрним сектором через розвиток малого та середнього підприємництва несільськогосподарських видів діяльності, соціальної інфраструктури на селі, сільського зеленого туризму, класифікації особистих селянських господарств залежно від розмірів землекористування, спеціалізації та отримуваного чистого доходу та законодавчого унормування їх діяльності, популяризації переваг об'єднання малих товаровиробників сільськогосподарської продукції у сільськогосподарські кооперативи, а також створення при сільських і селищних радах дорадчих служб були використані у роботі Департаменту науково-освітнього забезпечення та розвитку підприємництва на селі Міністерства аграрної політики та продовольства України під час підготовки інформаційних матеріалів (довідка №37-18-15/28522 від 22.12.2017 р.).

Пропозиції щодо: встановлення обмеження площ орендованої землі у межах одного населеного пункту та законодавчого закріплення обов'язкової частки місцевого населення; посилення відповідальності орендарів за нераціональне ведення землеробства та погіршення якісних характеристик земель сільськогосподарського призначення, стимулювання розвитку малого підприємництва та самозайнятості на селі, утримання об'єктів сільської соціальної інфраструктури за рахунок державних і приватних коштів, створення дорадницьких служб при сільських і селищних радах – були використані відділом агропромислового розвитку Бородянської районної державної адміністрації при підготовці пропозицій щодо комплексного вирішення питання реалізації державної аграрної політики у сфері розвитку інфраструктури аграрного ринку та сталого розвитку сільських територій (довідка №315 від 19.12.2017 р.).

Основні теоретико-методологічні та практичні результати дисертаційної роботи використані у навчальному процесі ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» у процесі викладання дисциплін «Основи економічної науки», «Політична економія», «Трансформаційна економіка», «Методологія наукових досліджень» (довідка від 31.01.2018 р.), а також у навчальному процесі Черкаського державного технологічного університету при підготовці методичних матеріалів та викладанні навчальних дисциплін «Економічна теорія», «Національна економіка», «Економіка сучасної України», «Політична економія» (довідка №863/01-10.01 від 25.05.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаним і завершеним науковим дослідженням, яке присвячене розв'язанню актуальної наукової проблеми щодо визначення імперативів та породжених ними суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки для розробки концептуальної моделі аграрної політики держави. У дисертації представлено авторський підхід щодо системного дослідження причин соціально-економічних суперечностей аграрного сектору та запропоновано ключові принципи й інструменти їх розв'язання. Науково обґрунтовані положення, висновки, пропозиції і рекомендації, що виносяться на захист, отримані автором особисто та викладено у наукових публікаціях. При написанні роботи положення та висновки кандидатської дисертації не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Теоретичні положення та практичні результати дисертаційної роботи доповідались та обговорювались на науково-практичних конференціях міжнародного і всеукраїнського рівнів, серед них: «Економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку держави та регіонів» (м. Одеса, 2014 р.), «Реформування економіки України: ефективне виробництво, конкурентні регіони, макроекономічна рівновага» (м. Київ, 2014 р.), «Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези» (м. Київ, 2015 р.), «Умови економічного зростання в країнах з ринковою економікою» (м. Переяслав-Хмельницький, 2015 р., 2016 р., 2017 р., 2019 р., 2020 р.), «Актуальні проблеми економіки та менеджменту: теоретичні і практичні аспекти» (м. Хмельницький, 2015 р.), «Сучасне співробітництво та партнерство у суспільстві» (м. Варшава, 2015 р.), «Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та практичні рекомендації» (м. Кошице, 2015 р.), «Проблеми економічних наук в епоху глобалізації – 2015» (м. Будапешт, Угорщина, 2015 р.), «Сучасна економічна теорія в умовах глобалізаційних викликів» (м. Київ, 2015 р.), «Від Балтики до Причорномор'я: національні моделі економічних систем» (м. Рига, 2016 р.), «Стратегії розвитку: інвестиційний вимір» (м. Київ, 2016 р.), «Інтегровані бізнес-структури: моделі, процеси, технології» (м. Кишинів, 2016 р.), «Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України» (м. Хмельницький, 2016 р.), «Проблеми підвищення ефективності економіки та управління в сучасних умовах» (м. Одеса, 2016 р.), «Суспільство, економіка та економічна наука в ХХІ столітті» (м. Київ, 2017 р.), «Наукові засади розвитку знань економічної теорії» (м. Черкаси, 2017 р.), «Актуальні проблеми економіки та менеджменту: теоретичні і практичні аспекти» (м. Хмельницький, 2017 р.), «Національна економіка України в умовах

європейської інтеграції» (м. Дніпро, 2017 р.), «Парадигмальні зрушення в економічній теорії ХХІ ст.» (м. Київ, 2017 р.).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 57 наукових праць, загальним обсягом 52,2 друк. арк., з них: 1 – одноосібна монографія, 2 – підрозділи у зарубіжних колективних монографіях, 9 статей – у наукових фахових виданнях України, 19 статей – у наукових фахових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах, 3 статті – у наукових виданнях України, що входять до міжнародних наукометричних баз, 5 статей – у наукових періодичних виданнях зарубіжних держав, 18 публікацій в інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновку, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 387 сторінок. Робота містить 14 рисунків на 7 сторінках, 16 таблиць на 8 сторінках, 9 додатків на 21 сторінці. Список використаних джерел налічує 541 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

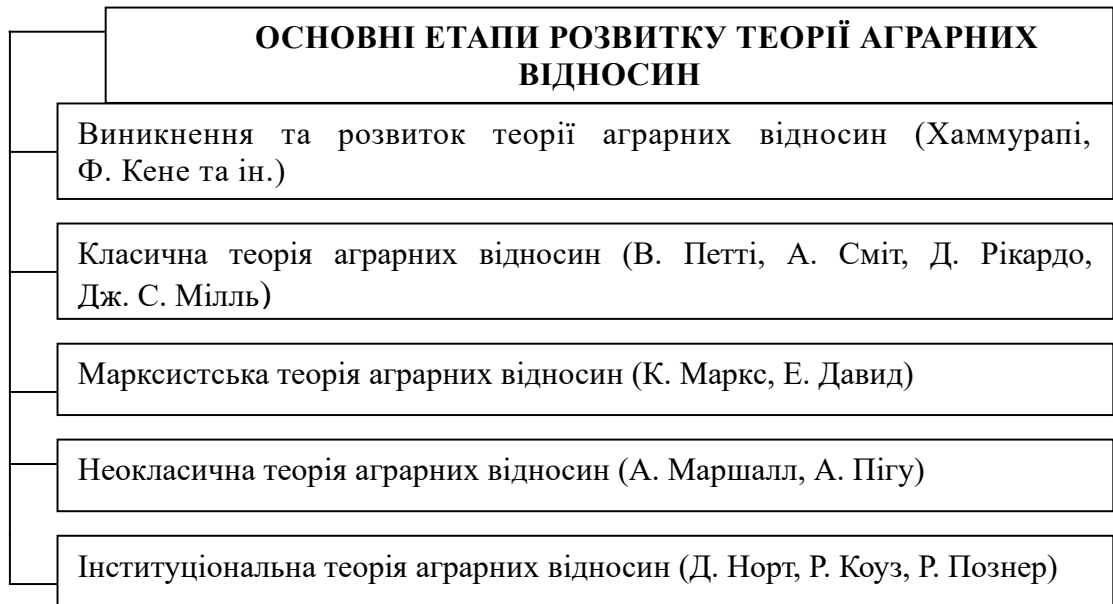
У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, сформульовано її мету, завдання, об'єкт і предмет, визначено методи дослідження, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів.

У **розділі 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження аграрного сектору в економічних системах»** проаналізовано еволюцію наукових підходів та представлено теоретико-дефінітивну експозицію категоріального апарату дослідження аграрних відносин та аграрного сектору в економічній теорії; розкрито роль та місце аграрних відносин у сучасному суспільному розвитку; досліджено процес інституціоналізації економічних систем та відносин власності в аграрному секторі; виявлено закономірності розвитку відносин власності на землю; запропоновано методологію аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин.

У дисертаційній роботі на основі аналізу теоретико-методологічних засад дослідження аграрних відносин в економічній теорії встановлено, що протягом тривалого часу вченими не приділялося належної уваги їх вивченню як важливої компоненти економічних та суспільних відносин у сфері сільськогосподарського виробництва. У зв'язку з цим теорія аграрних відносин розглядалася як складова економічної науки та характеризувалася основними етапами її розвитку, відображаючи найважливіші віхи еволюції її теоретико-методологічних засад (рис. 1).

За результатами проведеного аналізу теоретичних поглядів зарубіжних і вітчизняних вчених на проблеми розвитку аграрних відносин доведено, що теорія аграрних відносин пройшла тривалий шлях розвитку, який відображає взаємодію та певну спадковість у наукових підходах представників різних економічних шкіл. Спільним для наукових поглядів визначено, що за більшістю з них аграрні відносини розглянуто через відносини власності на землю та рентні відносини. Однак при цьому акцентовано увагу на різних аспектах осмислення аграрних відносин: меркантилісти і фізіократи – на народногосподарських функціях сільського господарства та його ролі у процесі суспільного відтворення;

представники класичної теорії, використовуючи класовий підхід і розглядаючи аграрні відносини лише як виробничі, аналізували технологічні та організаційні особливості сільськогосподарського виробництва; неокласики зосередили свою увагу на дослідженні поведінки суб'єктів аграрних відносин в умовах ринку; інституціоналісти – на впливі економічних і позаекономічних чинників на поведінку суб'єктів господарювання, хід і результати трансформаційних перетворень тощо. Проте жодна з економічних шкіл не акцентувала свою увагу на тому, що аграрні відносини є складним поняттям, яке не вичерпується лише земельними і рентними відносинами.

Рис. 1. Еволюція наукових підходів у розвитку теорії аграрних відносин

Джерело: розроблено автором

У роботі автором визначено, що дослідження класиків та марксистів були націлені на динамічні процеси у національній економіці та довгострокового економічного розвитку аграрної галузі; неокласиків – на статичні процеси та дослідження короткострокового економічного розвитку; інституціоналістів – на вивченні різних аспектів суспільного життя у динаміці. Відмінності поглядів вчених зумовлено застосуванням у процесі дослідження різних методологічних підходів. Так, дослідження фізіократів базувалися на агроцентричному підході із використанням макроаналізу; класиків та марксистів – на технократичному підході та факторній теорії вартості із використанням мікроаналізу, кількісного та причинно-наслідкового аналізу; неокласиків – на теорії «граничної продуктивності», суб'єктивному ідеалізмі, ринковому фундаменталізмі із використанням мікро- і макроаналізу, функціонального та якісного аналізу, методу абстрагування до дослідження аграрних відносин; інституціоналістів – на інституціональному підході, історизмі, еволюціонізмі, прагматизмі, технологічному детермінізмі. Застосування різних методологічних підходів обумовило відмінності у баченні перспектив розвитку аграрних відносин при капіталізмі, суті та темпів трансформаційних перетворень в аграрному секторі економіки.

Встановлено, що застосування представниками економічних шкіл різних методологічних підходів дали можливість дослідити різні аспекти аграрних відносин, їхню специфіку та роль у національній економіці. Проте складність і багатоаспектність відносин, які мають місце в аграрному секторі, не дозволили жодній із шкіл, на основі використовуваного ними методологічного інструментарію, масштабно дослідити закономірності, чинники та наслідки трансформації аграрних відносин у контексті цивілізаційного розвитку та сформуванню (від теорії трансформації економічної системи) теорію трансформації аграрних відносин.

Доведено доцільність застосування при дослідженні трансформації аграрних відносин системи взаємопов'язаних підходів (діалектичний, цивілізаційний, системний, філософський, інституціональний, соціоекономічний), що дасть змогу подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки та забезпечить формування і реалізацію комплексної аграрної політики щодо подальшої трансформації аграрних відносин. Ключовими ознаками сучасної парадигми методології досліджень трансформації аграрних відносин має стати не лише її системний характер, але й людиноцентрична спрямованість.

Автором сформовано логічну конструкцію змістовного наповнення основних категорій дослідження проблем і суперечностей розвитку аграрного сектору економіки та їх розмежування. Встановлено різні підходи до трактування змісту «аграрного сектору» при визначенні дефініцій «аграрна галузь», «аграрна економіка» і «аграрна сфера». У першій дефініції використано галузевий підхід, відповідно до якого мова йде про сільське господарство; у другій – структурно-функціональний, де під економікою розуміється особлива сфера життя суспільства, що охоплює виробництво, розподіл, обмін та споживання сільськогосподарської продукції; у третій – соціоекономічний, згідно з яким аграрна сфера – це єдність аграрного виробництва, людського чинника та агроландшафтів у межах певної території (табл. 1).

Обґрунтовано з позицій інституційної парадигми політекономічний зміст категорії «аграрні відносини», яка автором визначена як багатоаспектна система взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів селян, їх самовизначення і самореалізації. Така взаємодія базується на системі відносин власності на землю. Логіка авторського трактування категорії аграрних відносин ґрунтується на чотирьох вихідних засадах: врахування структури та функцій аграрних відносин у сучасному суспільстві; визначального місця у системі аграрних відносин власності на землю; орієнтації на вирішення конкретних завдань сучасних аграрних відносин, які мають місце на нинішньому етапі розвитку аграрної сфери виробництва у світі; врахування того факту, що прогресуючий розвиток аграрного сектору залежить, у першу чергу, від розвитку головної продуктивної сили – сільськогосподарського виробника, його інтелектуалізації і соціалізації.

Доведено важливе значення аграрних відносин у сучасному суспільному розвитку. Це обумовлено тим, що: по-перше, вони продовжують залишатися тим осередком, де безпосередньо чи опосередковано формуються і підтримуються

економічні відносини в усіх їх проявах; по-друге, вони за певних політико-економічних умов є важливим інструментом забезпечення сталого розвитку та зменшення бідності; по-третє, від їх розвитку залежить швидкість та якість системних трансформацій в економіці; по-четверте, вони на сучасному етапі розвитку суспільства визначають не лише продовольчу незалежність країни, а й значною мірою її енергетичну безпеку та позицію на міжнародній політичній арені тощо.

Таблиця 1

**Дефінітивна експозиція категоріального апарату
дослідження аграрного сектору**

Дефініція	Змістове тлумачення
Сільське господарство	сфера матеріального виробництва, в якій вирішальними є природні чинники
Агропродовольчий сектор	частина національної економіки, до складу якої входить аграрний сектор, переробні підприємства (продовольчого спрямування) та торгівля продовольчими товарами
Аграрний сектор	частина національної економіки, де здійснюється виробництво сільськогосподарської продукції та продуктів її первинної переробки
Аграрна галузь	виробництво сільськогосподарської продукції та сільськогосподарської сировини для промисловості
Аграрна економіка	частина національної економіки, сфера поширення аграрної діяльності, що охоплює виробництво сільськогосподарської продукції, її заготівлю, переробку та збут
Аграрна сфера	аграрна діяльність, яка являє собою єдність аграрного виробництва, людського чинника та агроландшафтів у межах певної території
Аграрна індустрія	сукупність організаційно-правових форм господарювання, в яких виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється індустріальними методами
Аграрний бізнес	вид діяльності, пов'язаний із організацією виробництва сільгосппродукції, її збутом та торгівлею продовольчими товарами
Аграрні відносини	багатоаспектна система взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів селян, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на системі відносин власності на землю

Джерело: систематизовано автором на основі: Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку. *Економіка України*. 2012. №5. С. 73-84; Хорунжий М. Й. Аграрна політика. Київ: КНЕУ, 1998. 240 с.

Встановлено, що роль аграрних відносин у системі сучасного суспільного розвитку зростає за рахунок їх нової функціональної якості із вирішенням багатьох проблем: не тільки продовольчої безпеки, але й подолання бідності, забезпечення соціальної стабільності, збереження та відновлення природних агросистем, зменшення енергетичної залежності, створення умов для оздоровлення громадян, збереженням культурної спадщини, агроландшафтів.

Показано, що роль аграрного сектору є неоднаковою у країнах з різним рівнем економічного розвитку: у країнах з аграрною економікою сільське господарство

забезпечує близько 32% приросту ВВП, а тому є одним із основних джерел економічного зростання; у країнах з перехідною економікою за рахунок сільського господарства забезпечується у середньому 13% приросту ВВП; в урбанізованих країнах сільське господарство забезпечує лише близько 5% від приросту ВВП. Доведено, що у всіх країнах світу сільське господарство залишається вагомим чинником продовольчої безпеки.

За оцінками Світового банку зростання ВВП, яке обумовлене саме зростанням сільського господарства, щонайменше вдвічі ефективніше сприяє скороченню бідності, ніж зростання ВВП за рахунок інших галузей, забезпечує масштабне зниження рівня бідності у селах за останні роки у багатьох країнах світу. За експертним оцінюванням американських учених встановлено, що один відсоток додаткової продукції, яка виробляється в аграрному секторі, забезпечує приріст продукції галузей промислової інфраструктури на 2,5%, відповідно, переробних галузей на 1,4 %, транспортних послуг – на 0,33 %, торгівлі – на 2,7 %. Тому прискорення темпів зростання обсягів сільськогосподарського виробництва на основі підвищення його конкурентоспроможності є пріоритетним напрямом економічної політики.

У дисертаційній роботі розкрито діалектику інституціональних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі, яка полягає у тому, що розвиток відносин власності на землю призводить до змін і перетворень у системі економічних відносин та появи нових суспільних форм функціонування економічних систем. У свою чергу, поява нових суспільних форм функціонування економічних систем обумовлює зміни у структурі відносин власності на землю, призводить до появи і панівного становища в аграрному секторі нових видів і форм власності, відображаючи соціально-економічну природу певної економічної системи. Показано, що ключовими в аграрному секторі економіки є відносини власності насамперед на землю, еволюції яких притаманні універсальні закономірності: постійний розвиток і ускладнення форм власності; поява нової, більш розвинутої форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів.

Виділено три групи проблем, які пов'язані із аналізом суперечностей у системі аграрних відносин, а саме: виявлення (пізнання); прогнозування розвитку та розв'язання. Запропоновано при дослідженні суперечностей у системі аграрних відносин застосовувати діалектичний, цивілізаційний, системний, соціологічний підходи та такі методи, як аналіз, синтез, логіко-історичний, суб'єктивний та ін.

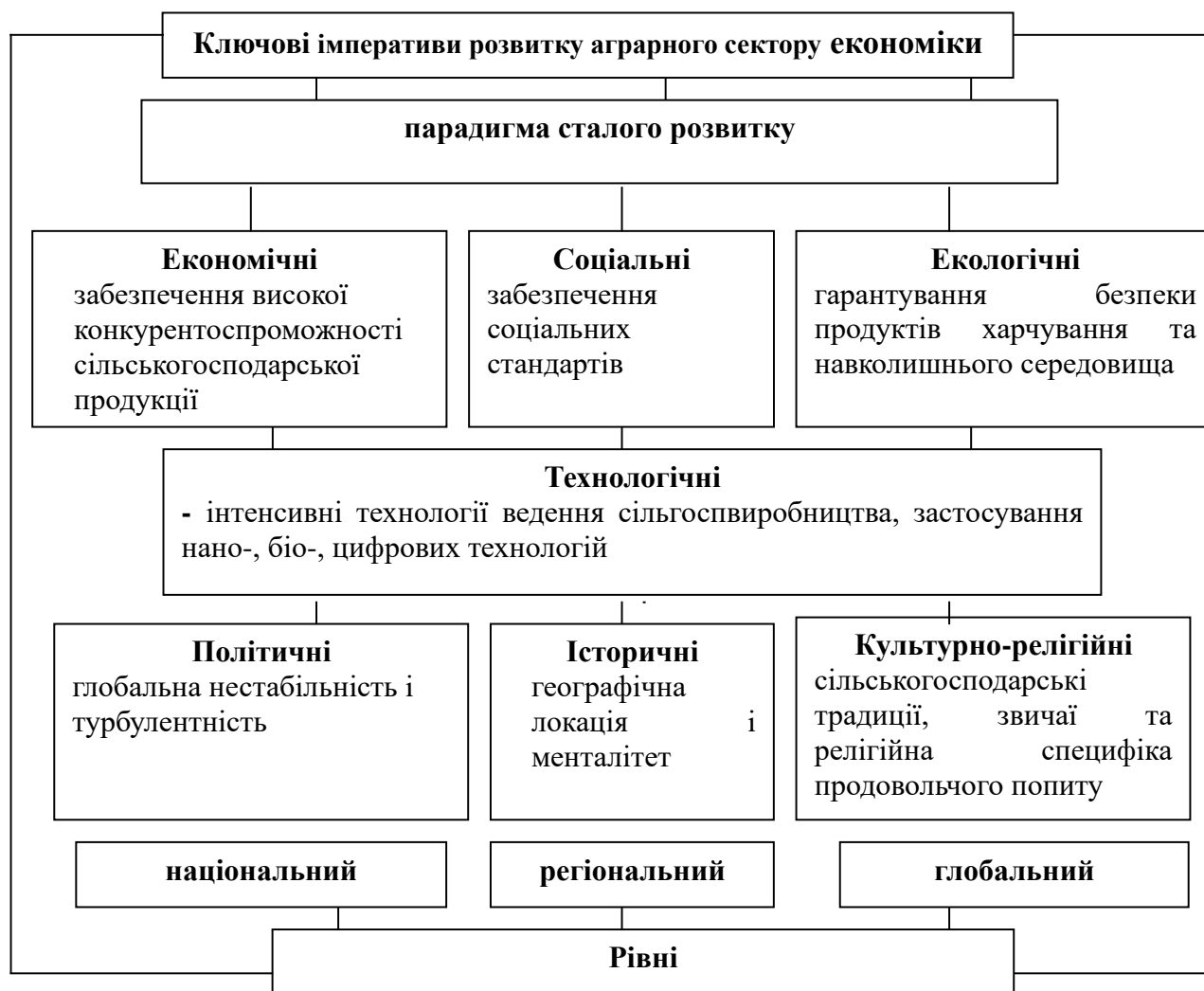
У розділі 2 «Соціально-економічні суперечності аграрного сектору економіки» визначено ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору світової економіки на основі аналізу специфіки процесів у системі аграрних відносин сучасної економіки; запропоновано авторське трактування поняття «імперативи розвитку аграрного сектору»; визначено суперечності, які породжені імперативами; висвітлено сутність, функції і причини виникнення та розвитку соціально-економічних суперечностей в аграрній сфері.

У результаті дослідження трендів розвитку аграрних відносин сучасної світової економіки виділено три основні тенденції розвитку аграрного сектору:

розвиток торгівлі та проведення розвинутими країнами політики неопротекціонізму в аграрному секторі (який стає політикою зниження асиметричності розподілу вигід від глобалізації і реакцією на глобальні дисбаланси); цифровізація сільського господарства; міграція населення із сільських районів.

Ідентифіковано та ієрархічно систематизовано ключові імперативи розвитку аграрного сектору як об'єктивно обумовлені напрями розвитку, що визначають не лише його подальшу траєкторію, але й фундаментальні проблеми і суперечності (рис. 2).

Рис. 2. Система ключових імперативів розвитку аграрного сектору економіки

Джерело: розроблено автором

Аргументовано, що вищезазначені імперативи породжують суперечності за відповідними видами їх прояву, а саме:

1) економічні (між необхідністю збереження сільських територій і потребою забезпечення високої конкурентоспроможності аграрного галузі, між рівнем концентрації і розвитком спеціалізації аграрного виробництва);

2) соціальні (між рівнем доходів сільськогосподарських товаровиробників та цінами на матеріально-технічні ресурси для аграрної галузі, між власниками землі та найманими працівниками);

3) екологічні (між комерціалізацією і екологізацією аграрного виробництва, між постійно зростаючими потребами людства в аграрній продукції і ресурсними можливостями їх задоволення, між інтересами людини і законами природи);

4) технологічні (між рівнем розвитку техніки і рівнем освіти сільськогосподарських працівників, між можливостями, які надає НТП у нарощуванні сільськогосподарського виробництва та безпечністю сільськогосподарської продукції для життя і здоров'я людей);

5) політичні (між часткою сільського господарства у ВВП та розмірами його підтримки з боку держави, між необхідністю дотримання зовнішньоторговельних умов та аграрним протекціонізмом);

6) історичні (між наявним аграрним потенціалом і рівнем самозабезпечення продуктами харчування, між аграрним потенціалом країни та можливостями його реалізації у глобалізованій системі СОТ);

7) культурно-релігійні (між культурною глобалізацією та національною самоідентифікацією, між національними культурними традиціями та бажанням імітації чужого).

Доведено двоїсту природу соціально-економічних суперечностей при визначенні її особливостей з позицій: по-перше, явища (відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями); по-друге, інституційної форми функціонування суспільств (визначення правил поведінки економічних суб'єктів в умовах невизначеності). З'ясовано функції (сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимулювальну), інтегрувальну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну, інформаційну) і специфіку соціально-економічних суперечностей у системі сучасних аграрних відносин, що проявляється через географічну детермінованість, природно-кліматичну залежність та сезонність, історико-культурну зумовленість, органічну взаємопов'язаність із середовищем життєдіяльності. У роботі обґрунтовано, що фундаментом усієї сукупності економічних відносин і суперечностей в аграрному секторі сучасної економіки виступають власність на землю і його людський капітал.

Показано, що суперечності аграрного сектору трансформаційної економіки, пов'язані, насамперед, з інституціональними перетвореннями у країнах з перехідною економікою. Це зумовлено тим, що формальні регулятори попередньої економічної системи зазнають руйнації, а нові регулятори майбутньої економічної системи знаходяться на стадії розробки і прийняття. У результаті нова інституціональна система перебуває у перехідному стані. Нестандартні форми відносин набувають форм неформальних відносин, на яких вибудовується повсякденне життя людей і формується їх ставлення до праці, власності, багатства, влади тощо. Ці елементи свідомості зумовлюють економічну поведінку людей, визначають напрями їх діяльності, які сприяють або протидіють економічному розвитку країни. За умов, коли відсутній цілий ряд інститутів ринку, їх функції має перебрати на себе і виконувати держава.

У результаті проведеного аналізу трансформаційних перетворень встановлено, що у більшості постсоціалістичних країн відсутня цілеспрямована політика держави по створенню інститутів ринку та належного контролю за дотриманням інституціональних норм і правил у суспільстві. Це стало причиною несвоєчасності прийняття відповідних нормативно-правових актів щодо розвитку інститутів приватної власності, ринку та ринкової інфраструктури, гарантії і захисту прав власників. Разом з цим, це призвело до гальмування системних і секторальних змін в економіці та поширення традиційних стереотипів ділової поведінки (невиконання укладених угод, невіплата банківських платежів та ін.). Така політика породила ряд суперечностей, зокрема: між прагненням до збереження адміністративно-командної системи управління та об'єктивною потребою у формуванні ринкової моделі державного регулювання; між державою-ініціатором ринкових реформ і державою, яка стримує цей процес; між посиленням влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів і необхідністю формування товарних ринків; між утворенням монопольних ніш у I та III сферах АПК та запровадженням інституту антимонопольного регулювання; між інституціональними системами розвинутих країн, країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою; між приватним землеволодінням і землекористуванням тощо. Відбулося загострення суперечностей адміністративно-командної економіки: між розвитком промисловості і сільського господарства; між екстенсивною і інтенсивною системами господарювання тощо. Однак ключовою суперечністю в інституціональній системі перехідної економіки визначено суперечність між функціонуючою інституціональною системою та системою інститутів та інституцій, яка формується.

Доведено, що виникнення економічної системи означає розв'язання існуючих суперечностей та появу нових суперечностей. У випадку збігання фаз виникнення і розв'язання суперечностей у розвитку систем, перехід від одної до іншої системи представляє собою разовий акт, який виключає стадійність її розвитку. Система, яка виникає, на першій стадії свого розвитку, має значний потенціал свого прискореного розвитку, проте реалізація цього потенціалу залежить від декількох моментів. По-перше, від швидкості розв'язання суперечностей попередньої економічної системи: чим швидше вони будуть розв'язані, тим швидше відбуватиметься розвиток нової економічної системи та якісні зміни в ній. По-друге, ті суперечності, які виникають разом з новою економічною системою, є джерелом її розвитку.

У дисертації представлено теоретичне підґрунтя для формування уявлення про причини виникнення і розвитку економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору, які, залежно від значення у процесі їх розвитку об'єктивного і суб'єктивного факторів, пропонується поділяти на об'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні. Показано, що вони, з одного боку, сприяють конкурентному розвитку, а, з другого, за умов відсутності належного аналізу, ігнорування чи несвоєчасного розв'язання, переростають у конфлікти та кризи, формують довгострокові диспропорції та асиметрії.

У розділі 3 «Розвиток аграрного сектору економіки в умовах нової технологізації» проаналізовано напрями технологічного прогресу та аграрної науки

в ХХІ ст. та оцінено їх вплив на структурну динаміку агроіндустрії; розкрито суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу.

У дисертаційній роботі на основі вивчення основних трендів світового розвитку висвітлено ключові напрями розвитку технологічного прогресу і аграрної науки у ХХІ ст., як: фундаментальні наукові дослідження з проблем розвитку соціально-економічного та людського потенціалу у сільських районах для забезпечення конкурентоспроможності національного аграрного сектору та його сталого розвитку; біо-, нано-, цифрові технології; екологія та раціональне природокористування. Аргументовано, що пріоритетами технологічного прогресу в аграрному секторі економіки є фундаментальна наука, прикладні дослідження і технології; підготовка наукових кадрів з ключових напрямів технологічного розвитку; розроблення та впровадження ресурсо- та енергозберігаючих технологій, сучасних технологій і техніки для агропромислового комплексу; сприяння створенню інноваційних структур (технопарків, бізнес-інкубаторів тощо) тощо.

За результатами проведеного аналізу впливу технологічного прогресу на аграрний сектор встановлено наслідки, які проявилися через зрушення: у галузевій та регіональній структурі виробництва; у структурі виробничих ресурсів; в організаційних формах виробництва; у змінах напрямів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР). Так, зокрема, у структурі товарної продукції розвинутих країн світу зросла частка тваринництва переважно м'ясного напрямку, але при цьому зменшилась роль свинарства та птахівництва яєчного напрямку. У структурі рослинницької продукції зменшилась частка картоплі. Відбулися зміни у якійсній структурі сільськогосподарської продукції (у зерні, м'ясі, молоці підвищився вміст білка, цукру – у цукрових буряках, крохмалю – у картоплі тощо). У зв'язку з покращанням та розширенням автомобільних доріг, появою спеціалізованого транспорту з холодильними установками, відбулися зміни і у регіональній структурі сільськогосподарського виробництва. Тепер воно почало концентруватися у районах з оптимальними природними умовами.

Показано, що у міру зростання концентрації землі, капіталу і виробництва у сільському господарстві розвинутих країн відбулося зменшення використання сімейної праці (однак вона все одно залишається домінуючою) і збільшення найманої праці, яка переважно зосереджується у великих господарствах. Спостерігаються зміни і в організації сільськогосподарського виробництва, які проявляються у підвищенні рівня його спеціалізації, концентрації, посиленні інтеграційних зв'язків із суміжними галузями АПК. Посилення процесів спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва, а також проникнення промислово-торговельних фірм у сільськогосподарське виробництво, а сільськогосподарських корпорацій у несільськогосподарські сфери виробництва, призвело до виникнення агропромислових об'єднань.

Доведено провідну роль на ринку аграрної продукції у світі великих національних і міжнародних агрохолдингів та аграрних ТНК. Аграрії розвинутих країн надають перевагу інвестиціям з коротким терміном окупності. Такі інвестиції переважно стосуються інвестування у технічне переоснащення аграрного виробництва на інноваційних засадах із застосуванням ІТ-технологій та розробок цифрової економіки, та інвестування у придбання земельних ресурсів. Серед угод,

які уклали іноземні інвестори за межами своєї країни, переважають угоди для придбання земель сільськогосподарського призначення з подальшим виробництвом на них продукції рослинництва. Щодо угод, які іноземні інвестори уклали на своєму національному ринку, то там переважають угоди з придбання земель сільськогосподарського призначення з подальшим виробництвом на них продукції багатопільового призначення.

Розкрито діалектику взаємовпливу і розвитку соціально-економічних відносин і технологічних способів виробництва (ТСВ) в аграрному секторі економіки, яка полягає у наступному: соціально-економічні відносини обумовлюють існування певного історично визначеного ТСВ та впливають на соціально-економічні результати його функціонування. ТСВ, із свого боку, впливає на розвиток соціально-економічних відносин, систему мотивації праці безпосередніх виробників, узгодження їх економічних інтересів з інтересами власників засобів виробництва, призводить до змін у характері та змісті праці, системі відносин власності тощо.

У дисертації на основі виявлення суперечностей виникнення ТСВ встановлено такі закономірності його розвитку: невідпинне підвищення його ефективності шляхом переходу до нового вищого способу виробництва; розвиток усіх складових ТСВ; провідна роль людського фактора; історична тривалість життєвого циклу ТСВ визначається його відповідністю своїм носіям; поява нового ТСВ не призводить до зникнення попереднього; з розвитком високо інтенсивних технологій залежність сільськогосподарського виробництва від фактору землі зменшується тощо.

Висвітлено суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу, який проявляється через спектр встановлених суперечностей: між технологічною модернізацією та фінансовими можливостями сільськогосподарських виробників; між традиційною і маркерною селекцією; між вигодами, які надає генна інженерія, та небезпекою потрапити в економічну залежність від компаній-виробників ГМ-насіння; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між доступністю продукції з ГМО для населення та її безпечністю для їх життя і здоров'я; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо.

У розділі 4 «Аграрні відносини у різних типах економічних систем у ХХ - на початку ХХІ ст.» представлено соціально-економічні суперечності у аграрних відносинах адміністративно-командної економічної системи; встановлено передумови, зміст та результати аграрних перетворень у країнах Центрально-Східної Європи (ЦСЄ) та закономірності розвитку аграрних відносин у постсоціалістичних державах; проаналізовано розвиток аграрних відносин у розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем та встановлено закономірності їх розвитку.

У дисертації аргументовано, що розвиток аграрного сектору в адміністративно-командній економічній системі визначався насамперед політичними, економічними та соціальними імперативами, які породжували систему економічних і соціальних суперечностей. Одержавлення кооперативної форми власності в умовах відсутності реальної економічної і політичної демократії призвело до однотипності форм власності в адміністративно-командній економічній системі. Це породило

суперечності форм власності, які полягали у невідповідності форми власності її змісту. Суперечливістю в адміністративно-командній економічній системі характеризувалися і форми реалізації відносин власності, які знаходили своє вираження через розвиток форм організації праці та виробництва. Це породило суперечності між формами власності та формами господарювання.

У результаті дослідження особливостей проведення аграрних реформ у країнах Центрально-Східної Європи виявлено три періоди: на першому етапі – стратегічним завданням була структурна реформа аграрного сектора, в основі якої лежала приватизація землі; на другому етапі відбулася радикальна зміна напрямку внутрішньої аграрної політики у напрямку політики підтримки цін і ринків, експортних та імпорتنих обмежень; на третьому етапі відбувалася (а в деяких країнах вже відбулася) підготовка до вступу в ЄС.

Показано, що якщо на початку ринкових реформ розвиток аграрного сектору у країнах Центрально-Східної Європи визначався передусім економічними, політичними та соціальними імперативами, то подальші аграрні трансформації значною мірою визначалися культурно-релігійними (традиції та звичаї господарювання) й історичними (стартові умови) імперативами. Спільними результатами аграрних трансформацій в країнах Центрально-Східної Європи стали: утвердження багатокладності форм власності і форм господарювання на селі; запровадження ринку землі, контрольованого державою; зменшення частки сільського господарства у виробництві ВВП цих країн та зменшення частки зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції тощо. Відбулося формування нових аграрних відносин, які із позицій забезпечення економічного і соціального розвитку є більш ефективними, порівняно з попередніми. Однак, проведені реформи не лише сприяли розв'язанню наявних на той час суперечностей у системі відносин власності та форм господарювання в аграрному секторі економіки, але й породили, із запровадженням приватної власності на землю, ряд нових суперечностей, які наразі розв'язуються у країнах Центрально-Східної Європи шляхом встановлення контролю з боку суспільства за використанням землі та дотриманням умов її купівлі-продажу.

У роботі на основі проведеного аналізу визначено ряд закономірностей аграрних трансформацій у країнах ЦСЄ, а саме:

- у країнах, де відбувалася реституція (повернення землі та майна колишнім власникам або їх спадкоємцям), відбулося затягування земельної реформи та уповільнення структурної реформи;

- більш вигідні стартові позиції для проведення приватизації землі та структурної реформи аграрного сектора мали країни, де приватизація в інших галузях відбулася до проведення аграрної реформи, а аграрні перетворення почалися вже за умови макроекономічної стабілізації;

- успіх реформування значною мірою визначається ступенем визнання необхідності та суті реформ сільським населенням;

- перехід до ринку в умовах самоусунення держави від створення відповідного інституційного середовища обумовлює становлення державно-монополістичної форми ринку та поширення нелегальної приватногосподарської діяльності;

– у процесі реорганізації розміри більшості колишніх сільськогосподарських підприємств були зменшені. Набули поширення процеси розшарування сільського населення тощо.

У результаті дослідження розвитку аграрних відносин у різних типах економічних систем у XX- на початку XXI ст. встановлено, що розвитку аграрних відносин у XXI ст. притаманні суперечності: між широкими новими науково-технологічними можливостями і їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо. При цьому для розвинутих країн характерною є суперечність між зростаючим потенціалом сільськогосподарського виробництва і обмеженістю внутрішнього агропродовольчого ринку, а для країн, що розвиваються – між національними аграрними можливостями і зовнішньою продовольчою залежністю. У роботі підтверджено, що трансформація аграрних відносин і суперечностей економік ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ.

У розділі 5 «Потенціал і напрями системної трансформації аграрного сектору України» визначено специфіку й основні форми прояву суперечностей національної аграрної сфери; проаналізовано економічну політику урядів України щодо розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин; запропоновано концептуальну модель аграрної політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей.

У дисертаційній роботі на основі проведеного аналізу обсягів та структури сільськогосподарського виробництва за категоріями господарств у національній економіці України за 1990-2018 рр. доведено наявність суперечностей у системі аграрних відносин. Встановлено, що за роки реформування питома вага продукції вітчизняних сільськогосподарських підприємств у загальному обсязі валової продукції знизилася до 58,8%, а частка господарств населення зросла до 41,2%. У структурі виробництва цих категорій господарств простежується тенденція до спеціалізації та концентрації виробництва сільгосппродукції (табл. 2). На сьогодні економічно не вигідна сільгоспідприємствам продукція перемістилася у господарства населення. Саме у господарствах населення нині зосереджена більша частина поголів'я худоби та майже все виробництво трудомістких культур.

Показано, що поголів'я сільськогосподарських тварин по всіх позиціях у господарствах населення постійно скорочується. Лише за період з 2000 по 2018 рік майже в 2 рази зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней та коней. Водночас за цей самий період у сільгоспідприємствах скорочення поголів'я великої рогатої худоби становить понад 4 рази. Хоча за такими позиціями як свині, кролі та птиця їм вдалося збільшити поголів'я у 1,4-4,8 рази залежно від виду сільськогосподарських тварин. Така ситуація у господарствах населення пов'язана переважно із зменшенням на селах кількості активного працездатного населення, низькою купівельною спроможністю населення та високими цінами на корма для тварин.

Доведено наявність структурних перекосів (структурна, товарна, інвестиційна криза) у розвитку аграрного сектору економіки, які пов'язані значною мірою із недалекоглядністю аграрної політики уряду, яка спрямована на нарощування експорту зерна. Встановлено, що

за аналізований період частка зернових і технічних культур зросла до 53,6% та 33,4% відповідно, а кормових культур – різко зменшилась (у понад 4 рази, до 6,4%). Аналогічно і в тваринництві, де через низьку купівельну спроможність населення, виробники значною мірою перепрофілювались на вирощування птиці. Така політика не стимулює виробників до поглибленої переробки сировини для торгівлі продуктами з більшою доданою вартістю, призводить до монополізації на ринку оренди земель сільськогосподарського призначення та відповідно до витіснення з нього десятків тисяч дрібних і середніх фермерських господарств, виснаження ґрунтів та падіння їх родючості, зростання безробіття на селі, занепад соціальної інфраструктури тощо.

Таблиця 2

Структура виробництва сільськогосподарської продукції у господарствах населення, у % до загального обсягу

Сільськогосподарська продукція	2000	2010	2015	2016	2018
Зернові та зернобобові культури	18,4	24,2	22,7	21,3	19,9
Буряк цукровий фабричний	12,2	7,9	7,5	4,7	4,7
Соняшник	12,5	17,5	14,6	13,9	13,9
Картопля	98,6	97,4	97,8	97,8	98,1
Овочеві культури	83,1	88,1	86,1	85,9	85,6
Плодові і ягідні культури	81,8	83,6	80,9	81,5	78,4
М'ясо (у забійній вазі)	73,7	44,9	37,0	35,9	34,9
Молоко	71,0	80,3	74,9	73,9	72,6
Яйця	66,2	39,9	41,8	46,6	44,8
Вовна	61,4	83,1	86,2	87,2	87,6
Мед	93,2	97,7	98,6	98,5	98,8

Джерело: складено автором за даними Державної служби статистики України

Аргументовано наслідки трансформації земельних відносин в Україні через формування двох протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної. Визначено, що нині серед особистих селянських господарств формується контингент господарств, здатних поповнити фермерський уклад. Зокрема, посилюються процеси диференціації господарств населення за наявністю людських, земельних, біологічних (худоба і птиця), технічних ресурсів та рівнем надходжень від продажу продукції. Наслідком цього є зростання часток господарств, які, з одного боку, нагромаджують ресурси і виробляють переважно товарну продукцію, а з іншого – виробляють продукцію лише для власного споживання.

За результатами проведеного автором аналізу стану сільськогосподарського землекористування констатовано погіршення екологічної ситуації через забруднення важкими металами, радіонуклідами, пестицидами, хімічними сполуками та іншими небезпечними речовинами. Така ситуація неминуче призводить до зниження якості сільськогосподарської продукції та її екологічної безпеки.

Основними причинами зменшення кількості об'єктів соціальної інфраструктури на селі встановлено такі: звільнення сільськогосподарських підприємств від утримання власних об'єктів соціально-культурного призначення та участі в їхньому будівництві; неспроможність місцевих бюджетів забезпечити належне фінансування установ і організацій соціальної сфери, які перебувають на їхньому утриманні; низький платоспроможний попит населення на платні послуги.

Показано, що демографічний стан сільських населених пунктів характеризується поєднанням масштабів депопуляції з прогресуючим старінням сільського населення та погіршенням інших якісних показників, спостерігається постійне зменшення кількості сільських жителів та посилення інтенсивності цього процесу. Сьогодні серед мешканців села майже кожний третій є пенсіонером. Доведено, що основною причиною зниження загального коефіцієнта народжуваності у селах є недостатній рівень оплати праці і доходів сільського населення для економічного забезпечення його відтворення, часто відсутність об'єктів прикладання праці, відсутність у селах об'єктів соціальної інфраструктури тощо. Оплата праці в аграрному секторі найнижча серед усіх галузей національної економіки (у 2018 році вона становила 80,8% середньої номінальної заробітної плати у цілому по країні), тому її рівень не забезпечує не тільки утримання й виховання дітей, але і відновлення затрачених сил самих сільськогосподарських працівників. За таких умов рівень народжуваності у селах набув кризового характеру, рідкістю стають сім'ї з двома дітьми.

У дисертації сформульовано головну соціальну проблему, яка виникла у результаті аграрних трансформацій і проявляється в формі реального та прихованого безробіття. Кількість зайнятих останніми роками скорочувалася як у сільськогосподарських підприємствах та фермерських господарствах, так і господарствах населення. Кількість вакансій для таких безробітних є обмеженою.

Показано, що зростання останніми роками номінальних доходів селян не зменшило диференціації сільських жителів за рівнем добробуту. Низький рівень доходів селян надалі негативно позначається на їхньому продовольчому забезпеченні. Основну частину калорій вони отримують від продукції рослинного походження. За більшістю основних видів продовольства фактичне споживання не досягає рівня раціональних норм, встановлених Міністерством охорони здоров'я України. Найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігалось стосовно молока і молокопродуктів, м'яса і м'ясопродуктів, риби та рибопродуктів.

Доведено негативний характер соціальних наслідків структурних змін на селі. Головною причиною цього автором визначено фетишизацію економічної складової та ігнорування соціальної складової аграрних трансформацій, а саме: забезпечення офіційного працевлаштування, певного рівня доходів і соціального захисту селян, їхнього доступу до споживчих благ і послуг тощо. Ліквідація попередньої схеми підтримки розвитку соціальної інфраструктури на селі не супроводжувалася формуванням нової інституційної системи його соціоекономічного розвитку.

Встановлено специфіку суперечностей в аграрному секторі України, яка проявляється переважно за двома векторами трансформацій: по-перше, у формуванні бімодельної структури сільського господарства (велике товарне

виробництво на базі новоутворених сільськогосподарських підприємств та дрібнотоварне виробництво господарств населення і невеликих фермерських господарств) при значній частці дрібнотоварного укладу (селянського); по-друге, у формуванні двох діаметрально протилежних моделей землекористування – латифундистської та парцелярної; по-третє, наявності диференціації в комерціалізації господарств населення (наявність господарств товарного, споживчого і змішаного спрямування) тощо.

У роботі визначено основні форми прояву економічних суперечностей аграрного сектору України, до яких віднесено: виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами (соняшник, ріпак тощо); товарна, структурна та інвестиційна кризи; поява посередницьких структур; наявність значного диспаритету цін між сільським господарством та іншими сферами АПК; посиленням влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів тощо. Автором доведено також наявність соціальних суперечностей у системі аграрних відносин, які проявляються через: зростання рівня реального і прихованого безробіття на селі; посилення міграційних процесів; депопуляція; демографічна і поселенська криза; зниження людського капіталу на селі; погіршення рівня життя і добробуту селян; продовольча бідність на селі тощо.

У дисертації аргументовано три ключові орієнтири економічна політика урядів України щодо розвитку аграрного сектору: по-перше, розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної власності на землю; по-друге, акцент на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної; по-третє, недооцінка реального аграрного потенціалу унікальної у цьому плані країни.

Висвітлено потенціал аграрного сектору України з її вигідним географічним розташуванням, сприятливими кліматичними умовами та родючими ґрунтами, що засвідчує її великі шанси стати одним із основних постачальників якісних органічних продуктів у світі. Такий оптимістичний прогноз зумовлений тим, що темпи зростання світового ринку екологічних продуктів сягають до 20% щороку, а глобальний попит на органічну продукцію до 2025 р. може зрости більше, як в п'ять разів. Міжнародні експерти вважають, що Україна може легко наростити експорт, насамперед до ЄС, органічного насіння соняшнику, сої і зернових. Не менш перспективними напрямками є нарощування органічного виробництва та експорту фруктів та ягід, волоських горіхів, лікарських трав, ароматичних рослин, меду, високобілкових культур, які використовуються для годівлі тварин. Однак це має супроводжуватися гарантуванням стабільності поставок, конкурентним рівнем цін і відповідністю вимогам ЄС щодо вмісту ГМО. У той же час, не потрібно забувати й про основні перепони для розширення такого напрямку сільського господарства: відсутність національної системи сертифікації продукції, коштовність процедури сертифікації, яка, зазвичай, здійснюється іноземними сертифікаційними структурами, відсутність підтримки держави при переході від традиційного до органічного сільського господарства.

Запропоновано концептуальну модель аграрної політики держави, орієнтовану на розв'язання системи економічних і соціальних суперечностей, яка базується на дотриманні універсальних і специфічних принципів, застосуванні адміністративних,

економічних, правових, протекціоністських методів й інструментів реалізації такої політики; чітко визначеній суб'єктності аграрних відносин. Ключовий принцип цієї моделі можна сформулювати у такий спосіб: оскільки земля є власністю народу, то права власності на неї мають обмежуватися на користь суспільства (тенденція до соціалізації економіки). Це пов'язано з тим, що, як показує світовий і вітчизняний досвід трансформації аграрних відносин, порушення підпорядкованості інтересів з боку підсистем, завдає шкоди самій системі аграрних відносин, частинами якої вони є. Логіку алгоритму розробки аграрної політики через категорії імперативів і суперечностей представлено на рис. 3.

Рис. 3. Розробка моделі аграрної політики

Джерело: розроблено автором

Обґрунтовано необхідність запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні у два етапи. На першому з них пропонується надати право купівлі земель цієї категорії державі. Другий етап, на якому стане можливим скасування мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення, може розпочатися лише тоді, коли у суб'єктів господарювання буде сформовано належну аграрну культуру, а у країні з'явиться достатня маса ефективних землевласників і землекористувачів. При цьому важливо законодавчо передбачити, що на другому етапі покупцями земель зможуть бути виключно національне агентство із земельних ресурсів і громадяни України. Щодо іноземців, то їм має бути надано лише право орендувати землю.

Стратегічними напрямками аграрної політики в Україні для розв'язання наявних суперечностей визначено: формування цивілізованого ринку земель сільськогосподарського призначення; сприяння зростанню товарності особистих селянських господарств; розвиток сільськогосподарської кооперації, регіональної кластерної організації агропромислового виробництва та управління ним; сприяння впровадженню нових техніки і технологій; масове підвищення професійно-

кваліфікаційного рівня працюючих; активізація інноваційної діяльності сільськогосподарських підприємств; розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій; удосконалення екологічної політики тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації теоретично узагальнено й запропоновано вирішення наукової проблеми, що полягає у розробці теоретико-методологічних засад системного дослідження імперативів і суперечностей розвитку аграрного сектора економіки та обґрунтування принципів та інструментів аграрної політики за умов сучасної трансформації суспільства. Дослідження причин та закономірностей розвитку аграрних відносин дали змогу зробити такі висновки та пропозиції теоретико-методологічного і прикладного характеру.

1. У методології системного дослідження аграрного сектору економіки фундаментальною базою слід визнати теоретико-дефінітивну експозицію категоріального апарату, яку необхідно формувати шляхом змістовного наповнення логічної конструкції основних категорій дослідження проблем і суперечностей аграрного сектору економіки та їх розмежування. За авторським підходом до сучасної теоретико-дефінітивної експозиції доцільно включити комплекс категорій з урахуванням їх змістовного трактування, а саме: аграрна галузь; аграрний сектор; аграрна економіка; аграрна сфера; аграрна індустрія; аграрний бізнес. Для з'ясування природи та закономірностей розвитку аграрних відносин важливо застосовувати систему взаємопов'язаних методологічних підходів (динамічний, системний, діалектичний, цивілізаційний, інституціональний, філософський та соціоекономічний підходи), що дасть змогу подолати методологічні проблеми сучасної економічної науки та забезпечить формування і реалізацію комплексної аграрної політики щодо подальшої трансформації аграрних відносин. При дослідженні трансформації аграрних відносин на сучасному етапі методологічно важливим слід визначити принцип євроцентризму, відповідно до якого відбувається уніфікація аграрних відносин та цивілізаційного розвитку більшості країн.

2. Визначення політико-економічного змісту категорії «аграрні відносини» з позицій інституційної парадигми дозволяє враховувати багатоаспектність взаємодій суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки з приводу виробництва сільськогосподарської продукції, відтворення соціально-демографічного та трудового потенціалу суспільства і відновлення екологічної рівноваги в агробіоценозах з урахуванням інтересів сільгоспвиробників, їх самовизначення і самореалізації, яка базується на відносинах власності на землю. Таке авторське трактування поглиблює теоретичні уявлення про сутнісно-змістовну характеристику сучасних аграрних відносин, ідентифікує їх сучасну структуру, взаємообумовленість динамічним соціокультурним середовищем та визначає різнорівневу інституційно-регуляторну систему соціально-економічних відносин в цій сфері. Зростання ролі аграрних відносин у системі суспільного розвитку відбувається за рахунок оновлення їх функціональної якості через вирішення проблеми не тільки продовольчої безпеки, але й подолання бідності, забезпечення соціальної стабільності, збереження та відновлення природних агросистем, зменшення

енергетичної залежності, створення умов для оздоровлення громадян, збереження культурної спадщини, агроландшафтів тощо.

3. Інституціалізація відносин власності в аграрному секторі представляє собою закріплення певних правил, обмежень, статусів щодо набуття у володіння та користування земель сільськогосподарського призначення з метою гармонізації інтересів суб'єктів аграрних відносин. Ключовими в аграрному секторі економіки є відносини власності на землю, еволюції яких притаманні універсальні закономірності: постійний розвиток і ускладнення форм власності; поява нової форми власності на землю не призводить до повного зникнення попередньої форми власності; держава обов'язково регулює приватну власність на землю, не допускаючи монополізації з боку як місцевих, так і зарубіжних інвесторів. Дані закономірності варто врахувати у процесі розробки аграрної політики та при обґрунтуванні пріоритетних напрямів розвитку аграрного сектору економіки.

4. Сукупність взаємопов'язаних підходів та методів (діалектичний, цивілізаційний, системний та соціологічний підходи і такі методи, як аналіз, синтез, логіко-історичний, суб'єктний та ін.) доцільно застосовувати в методології аналізу суперечностей у системі аграрних відносин, що створює додаткові можливості для пошуку ефективних способів і методів їх розв'язання. Соціально-економічні суперечності у системі аграрних відносин необхідно аналізувати, по-перше, у динаміці; по-друге, в органічному взаємозв'язку з потребами і можливостями економічного розвитку; по-третє, через встановлення суб'єктів, відповідальних за реалізацію кожної з протилежних сторін суперечності.

5. Розвитку аграрного сектору світової економіки притаманні три основні тенденції (розвиток торгівлі та проведення розвинутими країнами політики неопротекціонізму в аграрному секторі економіки; цифровізація сільського господарства; гіпертрофована хвиля міграції населення із сільських районів), встановлення яких дало змогу виділити та систематизувати ключові імперативи розвитку аграрного сектору (економічні, соціальні, технологічні, екологічні, політичні, історичні, культурно-релігійні), які формуються і здійснюють вплив на національному, регіональному та глобальному рівнях та, за авторським визначенням, є об'єктивно обумовленими напрямами розвитку, що визначають не лише його подальшу траєкторію, але й фундаментальні проблеми і суперечності.

6. Соціально-економічні суперечності мають двоїсту природу, яка проявляється: по-перше, через відносини між суб'єктами ринкових процесів з різними інтересами і мотиваціями; по-друге, через інституційну форму функціонування суспільств із визначенням правил поведінки економічних суб'єктів в умовах невизначеності. Суперечності виконують сигнальну, деструктивну, конструктивну (стимульовальну), інтегровальну, розвиваючу, відтворювальну, гносеологічну, інформаційну функцію. Їх специфіка у системі сучасних аграрних відносин проявляється через: географічну детермінованість, природно-кліматичну залежність та сезонність, органічну взаємопов'язаність із середовищем життєдіяльності тощо. Врахування природи суперечностей в аграрній політиці створює додаткові можливості для пошуку ефективних способів і методів їх розв'язання.

7. Пріоритетними напрямами технологічного прогресу в аграрному секторі економіки у ХХІ ст. є: фундаментальні наукові дослідження з проблем розвитку

соціально-економічного та людського потенціалу у сільських районах для забезпечення конкурентоспроможності національного аграрного сектору та його сталого розвитку; біо-, нано-, ІКТ-технології; екологія та раціональне природокористування. Технологічний прогрес в аграрному секторі спричинює зрушення у галузевій та регіональній структурі виробництва, у структурі виробничих ресурсів та організаційних формах аграрного виробництва, зміни у напрямках науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Відбуваються зміни у якісній структурі сільськогосподарської продукції та регіональній структурі сільськогосподарського виробництва, яке починає концентруватися у районах з оптимальними природними умовами.

8. Розвиток новітніх технологій аграрного бізнесу має суперечливий характер та проявляється у суперечностях: між технологічною модернізацією та фінансовими можливостями сільськогосподарських виробників; між вигодами, які надає генна інженерія, та небезпекою потрапити в економічну залежність від компаній-виробників ГМ-насіння; між вигодами від генної інженерії та загрозами зменшення біорізноманіття і генетичного забруднення навколишнього середовища; між безпечністю біологічних (органічних) технологій та небезпекою загострення продовольчої безпеки в країнах світу тощо.

9. Розвиток аграрного сектору в адміністративно-командній економічній системі визначався насамперед політичними, економічними та соціальними імперативами, які породжували систему економічних і соціальних суперечностей. Однотипність форм власності в адміністративно-командній економічній системі породила суперечності форм власності, які полягали у невідповідності форми власності її змісту, а монополізація державою привласнення суспільних засобів виробництва і його результатів, у свою чергу, зумовила виникнення суперечності між формами власності та формами господарювання.

10. Аграрні трансформації у постсоціалістичних країнах були зумовлені об'єктивно переважно неадекватністю існуючої структури агропромислового комплексу вимогам нової макроекономічної ситуації, високим рівнем державної підтримки аграрного сектору економіки та його низькою економічною ефективністю. Виконання головної функції переходу до ринкових відносин в економічній політиці країн Центрально-Східної Європи у ході проведення аграрних реформ породило ряд суперечностей, ключова з яких полягала у тому, що, з одного боку, необхідно було забезпечити поступове зменшення втручання держави у перебіг економічних процесів, з іншого – активізувати дії держави щодо формування умов для переходу до ринкових відносин (зокрема, сформуванню відповідну законодавчу базу, забезпечити появу нових інституцій та підвищити ефективність функціонування діючих інституцій тощо). Спільними результатами аграрних трансформацій країн Центрально-Східної Європи стали: утвердження багатокладності форм власності і форм господарювання на селі; запровадження ринку землі, контрольованого державою; зменшення частки сільського господарства у виробництві ВВП цих країн та зменшення частки зайнятих у виробництві сільськогосподарської продукції тощо. Трансформація аграрних відносин і суперечностей економік ЦСЄ відбувається на принципах євроцентризму з одночасним впливом правил і норм глобальної торгової системи СОТ.

11. При системному дослідженні розвитку аграрних відносин у розвинутих країнах світу у ХХ – на початку ХХІ ст. на постіндустріальній стадії необхідно враховувати характерні закономірності, які проявляються через: розвиток власності на землю у розвинутих країнах відбувається у напрямку її усупільнення; спостерігається поглиблення спеціалізації та посилення процесів кооперації, агропромислової інтеграції та концентрації сільськогосподарського виробництва; перехід до розвитку аграрного сектору економіки на інноваційній основі та засадах сталого розвитку; розвиток сільського господарства у тісному зв'язку із розвитком сільських територій; переорієнтація державної політики з аграрної на агропродовольчу з експортною орієнтацією; перехід від проведення політики жорсткого протекціонізму до політики неопротекціонізму тощо. При цьому розвиток аграрних відносин у трансформаційних економічних системах у ХХІ ст. обумовлює об'єктивну необхідність модернізації аграрної політики за пріоритетом вирішення ряду суперечностей: між широкими новими науково-технологічними можливостями і їх вузьким використанням приватним бізнесом країн-лідерів; між національними інтересами і глобальною лібералізацією аграрних ринків; між розвинутими країнами та рештою країн світу; між агроіндустрією і навколишнім середовищем тощо.

12. Для аграрного сектору України характерними є суперечності: між формами власності та формами господарювання; у розвитку соціальної сфери села (фінансування за залишковим принципом); між виробниками, посередниками і споживачами; між концентрацією сільськогосподарського виробництва та земельною власністю в руках агрохолдингів і скороченням сільського населення та падінням рівня його життя, тощо. Специфіка суперечностей полягає у формуванні бімодельної структури сільського господарства та двох діаметрально протилежних моделей землекористування (латифундистської та парцелярної), а також у диференціації і комерціалізації господарств населення (наявність господарств товарного, споживчого і змішаного спрямування) тощо. Основними формами прояву суперечностей аграрного сектору України є: виснаження агрохолдингами значних земельних площ комерційно привабливими культурами, товарна, структурна та інвестиційна криза аграрної економіки, поява посередницьких структур, посилення влади у руках суб'єктів з рентоорієнтованою поведінкою щодо розподілу ресурсів, утворення монопольних ніш у I та III сферах АПК тощо. Проявами соціальних суперечностей виступають зростання рівня реального і прихованого безробіття на селі, посилення міграційних процесів, демографічна криза, зниження людського капіталу на селі тощо.

13. Економічна політика урядів України щодо розвитку аграрного сектору була спрямована, по-перше, на розв'язання суперечностей у системі форм господарювання при невирішеності до теперішнього часу проблем приватної власності на землю, по-друге, орієнтована на економічну складову реформ з ігноруванням соціальної та екологічної, по-третє, виходила з недооцінки реального аграрного потенціалу унікальної у цьому плані країни.

14. Концептуальна модель аграрної політики держави щодо розв'язання соціальних та економічних суперечностей має виходити з того, що неможливо побудувати ефективні аграрні відносини та сформувати дієву систему мотивації

праці та виробництва, не розв'язавши суперечності у системі відносин власності на землю. Це пов'язано з тим, що, як показує світовий і вітчизняний досвід трансформації аграрних відносин, порушення підпорядкованості інтересів з боку підсистем (наприклад, з боку земельних відносин), завдає шкоди самій системі аграрних відносин, частинами якої вони є.

Список опублікованих праць за темою дисертації:

Монографії:

1. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності у системі сучасних аграрних відносин: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 426 с. (17,2 д.а.).
2. Shulga O. Theoretical concept of economic policy of the state to resolve economic and social contradictions of the agrarian sector of Ukraine and ensure its sustainable development. *Transformation of international economic relations: modern challenges, risks, opportunities and prospects*: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 3 Vol. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 2. P. 34-43. (0,5 д.а.).
3. Shulga O. Strategic priorities of agrarian policy of Ukraine in the global competitive environment. *Mechanisms of interaction between competitiveness and innovation in modern international economic relations*: collective monograph / edited by M. Bezpartochnyi, in 4 Vol. Riga: «Landmark» SIA, 2017. Vol. 4. P. 237-246. (0,53 д.а.).

У наукових фахових виданнях України:

4. Шульга О. А. Проблеми інноваційного розвитку сільськогосподарських підприємств в Україні. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2013. Вип. 22. С. 81-85. (0,3 д.а.).
5. Шульга О. А. Управління розвитком сільських територій: українські реалії і зарубіжна практика. *Аграрна економіка*. 2014. Т. 7. №1-2. С. 23-28. (0,48 д.а.).
6. Шульга О. А. Активізація розвитку сфери зайнятості у сільській місцевості. *Науковий вісник Буковинського державного фінансово-економічного університету. Економічні науки*. 2014. Вип. 27. С. 310-314. (0,32 д.а.).
7. Шульга О. А. Роль суспільного відтворення у забезпеченні фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2014. Вип. 25. С. 87-93. (0,4 д.а.).
8. Шульга О. А. Роль особистих селянських господарств у розвитку аграрної економіки України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. Економіка і право*. 2015. Вип. 27. С. 97-103. (0,4 д.а.).
9. Шульга О. А. Місце і роль аграрних відносин в системі економічних відносин сучасного суспільства. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки*. 2016. Вип. 17. Ч. 4. С. 17-20. (0,46 д.а.).
10. Шульга О. А. Аграрні відносини та проблеми їх дослідження в економічній теорії. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка*. 2016. Т. 21. Вип. 6. С. 11-14. (0,5 д.а.).
11. Шульга О. А. Зміст і результати аграрних перетворень в країнах Центрально-Східної Європи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент*. 2016. Вип. 18. С. 62-66. (0,65 д.а.).

12. Шульга О. А. Ефективність аграрної політики урядів України у розв'язанні суперечностей у системі аграрних відносин. *Проблеми економіки та політичної економії*. 2017. №2. С. 86-111. URL: [http:// politico.nmetau.edu.ua/journals/2/4_a_ua.p](http://politico.nmetau.edu.ua/journals/2/4_a_ua.p) (дата звернення: 01.08. 2017) (1,6 д.а.).

У наукових фахових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах:

13. Шульга О. А. Екологічні проблеми аграрного сектору України в контексті реалізації екологічної політики держави. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки* (Index Copernicus, Google Scholar). 2014. Т. 2, №3. С. 213-216. (0,4 д.а.).

14. Шульга О. А. Методологія дослідження аграрних відносин як складової економічної системи. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus (IC)). 2016. №29/2. С. 474-481. (1,2 д.а.).

15. Шульга О. А. Сутність та функції соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин сучасної економіки. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки* (Index Copernicus, Google Scholar). 2016. №6. С. 105-110. (0,64 д.а.).

16. Шульга О. Розвиток інституційних суспільних форм функціонування економічних систем та відносин власності в аграрному секторі: діалектика суперечностей. *Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Сер. Економічні науки*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2016. Вип. 43. Ч. I. С. 59-70. (1,1 д.а.).

17. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2017. №32/1. С. 193-203. (1,2 д.а.).

18. Шульга О. А. Методологія аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. (Index Copernicus, Google Scholar). 2017. №1. С. 203-209. (0,8 д.а.).

19. Шульга О. А. Система соціально-економічних відносин та технологічні способи виробництва: діалектика взаємовпливів. *Економічний вісник університету*. (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (ОАЖ), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2017. №33/1. С. 264-273. (1,1 д.а.).

20. Шульга О. А. Еволюція наукових підходів до трактування аграрних відносин. *Економіка АПК*. (Index Copernicus, EBSCO Publishing, Inc., Ulrich's Periodicals Directory USA, AGRIS, American Economic Association, Google Scholar). 2017. №4. С. 88-96. (0,86 д.а.).

21. Шульга О. А. Розвиток аграрних відносин та їх регулювання у розвинутих країнах світу в умовах постіндустріальної трансформації економічних систем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 24. Ч. 1. С. 63-70. (1 д.а.).
22. Шульга О. А. Економічна політика урядів України щодо розв'язання суперечностей в системі аграрних відносин. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. Економічні науки.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 23. Ч. 1. С. 58-64. (0,86 д.а.).
23. Шульга О. А. Система економічних і соціальних суперечностей аграрного сектору сучасної України. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* (Index Copernicus, Google Scholar). 2017. №2, Т. 2. С. 41-46. (0,74 д.а.).
24. Shulga O. A. Economic policy of the state on solving socio-economic contradictions of agrarian sector. *Економіка АПК.* (Index Copernicus, EBSCO Publishing, Inc., Ulrich's Periodicals Directory USA, AGRIS, American Economic Association, Google Scholar). 2017. №8. С. 15-21. (0,84 д.а.).
25. Шульга О. А. Місія і роль аграрних відносин у контексті цивілізаційного процесу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Економіка і менеджмент.* (Index Copernicus). 2017. Вип. 26. Ч. 1. С. 32-36. (0,64 д.а.).
26. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрного сектору сучасної України: специфіка та основні форми прояву. (Index Copernicus International, Google Scholar, Information Matrix for the Analysis of Journals (MIAR), Infobase Index, Cite Factor, Scientific Indexing Services (SIS), Scientific World Index, Open Academic Journal Index, Polska Bibliografia Naukowa (PBN), Science Library Index). *Економічна теорія та право.* 2017. №4. С. 64-82. (1,03 д.а.).
27. Шульга О. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин та проблеми методології їх аналізу. *Економічна теорія.* (Index Copernicus, Google Scholar). 2018. №1. С. 59-78. (1,37 д.а.).
28. Шульга О. А. Проблеми формування методології дослідження трансформації аграрних відносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка.* (Science Index, Ulrich's Periodicals Directory, Google Scholar, RepEc, Socionet, Index Copernicus, OCLC WorldCat, Infobase (India), Researchbib (Japan), Open Academic Journals Index, Journalindex, GIGA Information Centre, ESJI, International Services for Impact Factor and Indexing (ISIFI)). 2018. №1. С. 93-101. (1,45 д.а.).
29. Шульга О. А. Специфіка і закономірності трансформації аграрних відносин в країнах Центрально-Східної Європи. *Економічний вісник університету.* (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2018. №36/1. С. 175-187. (1,23 д.а.).
30. Шульга О. А. Стратегічні напрями аграрної політики в Україні. *Економіка України.* (Google Scholar). 2018. №5. С. 3-22. (1,42 д.а.).
31. Шульга О. А. Ключові тенденції та імперативи розвитку аграрного сектору світової економіки. *Економічний вісник університету.* (Ulrich's Periodicals Directory

(США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor, Google Scholar, Research Bible, Open Academic Journals Index (OAJI), Index Copernicus International (ICI), Central and Eastern European Online Library (CEEOL)). 2020. Вип. 45. С. 39-45. (0,9 д.а.).

У наукових виданнях України, які зареєстровані у міжнародних наукометричних базах:

32. Шульга О. А. Соціально-економічні проблеми розвитку сільських територій. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* (Index Copernicus, Google Scholar). 2015. Т. 2. №2. С. 209-212. (0,4 д.а.).

33. Шульга О. А. Теоретичні засади рентних відносин у сільському господарстві. *Економічний вісник університету.* (Ulrich's Periodicals Directory (США), International Scientific Indexing (ISI, UAE), Universal Impact Factor (UIF), Cite Factor). 2015. №26/1. С. 161-165. (0,67 д.а.).

34. Шульга О. А. Розвиток аграрного сектору економіки в умовах нової технологізації. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Економіка.* (Index Copernicus). 2019. Т. 24. Вип. 6. С. 14-20. (0,9 д.а.).

У зарубіжних виданнях:

35. Shulga O. Competitiveness of agricultural enterprises: theoretical and methodological and practical aspects. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*, 2015. Vol. 3. No. 5. P. 160-162. (0,36 д.а.).

36. Shulga O. The state's role in regulating the development of the agricultural clusters in Ukraine. *Science and Education a New Dimension: Economics.* (Index Copernicus, Global Impact Factor (GIF), Inno Space Scientific Journal Impact Factor, ISI (International Scientific Indexing) Impact Factor, Google Scholar, Directory of Research Journal Indexing, Ulrichs Web Global Serials Directory, Union of International Associations Yearbook, Scribd, Academia.edu, Google Scholar). 2015. No. 1. P. 12-16. (0,7 д.а.).

37. Shulga O. Contradictions relations land ownership in historical. *International Journal of Economics and Society.* (Google Scholar, Scientific Indexing Services, WorldCat, OAJI.net, Mendeley, Infobase Index, Research Bible, CiteSeer^x). 2016. Vol. 2. Is. 6. P. 58-67. (0,9 д.а.).

38. Shulga O. Causes and nature of economic and social contradictions agricultural sector in transitional economies. *Baltic Journal of Economic Studies.* (Index Copernicus). 2016. Vol. 2. No. 5. P. 83-92. (1,2 д.а.).

39. Shulga O. Patterns of development of relations of ownership of land in the agrarian sector of the economy. *Baltic Journal of Economic Studies.* (Index Copernicus). 2017. Vol. 3. No. 4. P. 307-318. (1,38 д.а.).

В інших виданнях:

40. Шульга О. А. Агрохолдинги в Україні: шанси та загрози. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: зб. наук. праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9-10 лютого 2013 року /*

укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянов. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 224-226. (0,2 д.а.).

41. Шульга О. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету*: зб. наук. праць звітної-наукової конференції викладачів університету за 2013 рік, 4-6 лютого 2014 року / Укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 108-110. (0,2 д.а.).

42. Шульга О. А. Роль держави у забезпеченні інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України. *Реформування економіки України: ефективне виробництво, конкурентні регіони, макроекономічна рівновага*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 30-31 жовтня 2014 р., м. Київ / ред. кол.: А. Б. Кондрашихін [та ін.]. Дніпропетровськ: НГУ, 2014. С. 117-120. (0,2 д.а.).

43. Шульга О. А. Кластерна організація агропромислового виробництва як напрям підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України. *Економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку держави та регіонів*: зб. тез наукових робіт учасників Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17-18 жовтня 2014 р. / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». У 2-х частинах. Ч. І. Одеса: ЦЕДР, 2014. С. 56-59 (0,2 д.а.).

44. Шульга О. А. Місце і роль аграрної галузі у розвитку національної економіки України. *Економічна теорія: еволюція парадигми та революційні гіпотези*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Київ, 27-28 березня 2015 року. Київ: ДЕГУТ, 2015. С. 168-169. (0,1 д.а.).

45. Шульга О. Теоретичні і практичні аспекти розвитку кластерних структур в аграрному секторі економіки України. *Modern society cooperation and partnerships: materials of Interdisciplinary Scientific and Practical Conference, Warsaw, Poland, July 1, 2015*. URL: <http://conf.cimconsulting.pl/index.php/SC/2015/paper/viewFile/12/13> (дата звернення: 01.08.2015). (0,3 д.а.).

46. Шульга О. А. Сільськогосподарська кооперація як передумова сталого розвитку аграрного сектора України. *Економіка сталого розвитку: теоретичні підходи та методичні рекомендації*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., Кошице, Словаччина, 13-16 вересня 2015 року. Київ: ПП «Мастер Принт», 2015. С. 146-147. (0,1 д.а.).

47. Шульга О. А. Етапи еволюції Спільної аграрної політики ЄС та можливості її застосування в Україні. *Сучасна економічна теорія в умовах глобалізаційних викликів*: матеріали І Всеукр. наук.-практ. конф. / укл. Підпригора Л. А. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 64-65. (0,1 д.а.).

48. Шульга О. А. Суперечності приватної форми власності на землю. *International Scientific-Practical Conference From Baltic to Black Sea: National Models of Economic Systems: Conference Proceedings, Part I, March 25, 2016*. Riga: Baltija Publishing. P. 94-98. (0,2 д.а.).

49. Шульга О. А. Соціально-економічні суперечності в системі аграрних відносин сучасної економіки: теоретичні аспекти. *Стратегії розвитку: інвестиційний вимір*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 18 листопада 2016 р.). Київ: Національний університет харчових технологій, 2016. С. 22-28. (0,27 д.а.).

50. Shulga O. A. Problem research transformation agrarian relations in modern economic theory. *International Scientific Conference Integrated business structures: models, processes, technologys*: Conference Proceedings, November 25, 2016. Chisinau, Republic of Moldova: Baltija Publishing, 2016. P. 7-9. (0,16 д.а.).

51. Шульга О. Людський потенціал як фактор розвитку технологічного способу виробництва. *Міжнародні економічні відносини в розвитку бізнес-процесів, підвищенні людського потенціалу та забезпеченні ефектів євроінтеграції України*: матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. 30 листопада 2016 р., м. Хмельницький. Хмельницький: ХНУ, 2016. С. 95-99. (0,23 д.а.).

52. Шульга О. А. Суперечності розвитку аграрних відносин в адміністративно-командній економічній системі. *Проблеми підвищення ефективності економіки та управління в сучасних умовах*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Одеса, 19 грудня 2016 р. / за ред. Коваленко М. П., Деркач Т. В., Кобилянської А. В., Мартинюк О. А. Одеса: МГУ, 2016. С. 22-26. (0,27 д.а.).

53. Шульга О. А. Методологічні засади аналізу соціально-економічних суперечностей в системі аграрних відносин. *Суспільство, економіка та економічна наука в XXI столітті*: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. 21-22 квітня 2017 р. Київ: КНЕУ, 2017. С. 168-171. (0,13 д.а.).

54. Шульга О. А. Концептуальні засади економічної політики держави по розв'язанню соціально-економічних суперечностей аграрного сектору. *Наукові засади розвитку знань економічної теорії*: зб. тез наукових робіт учасників I Міжн. наук.-практ. конф. з економічної теорії, м. Черкаси, 21-23 квітня 2017 р.). Черкаси, 2017. С. 29-31. (0,12 д.а.).

55. Шульга О. А. Імперативи розвитку аграрного сектору України в умовах євроінтеграції. *Національна економіка України в умовах європейської інтеграції*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Дніпро, 19-20 жовтня 2017 р. Дніпро: НМетАУ, 2017. С. 748-752. URL: http://nmetau.edu.ua/file/sa_konf-2017-3.pdf (дата звернення: 01.11.2017). (0,2 д.а.).

56. Шульга О. А. Сучасні підходи до дослідження трансформації аграрних відносин. *Парадигмальні зрушення в економічній теорії XXI ст.*: матеріали III Міжн. наук.-практ. конф. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 577-582. URL: [http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20\(1\).pdf](http://econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/science/conferences/2017/paradigm/Materiali%202017%20pdf%20(1).pdf) (дата звернення: 01.12.2017) (0,35 д.а.).

57. Шульга О. А. Суперечливий характер розвитку новітніх технологій аграрного бізнесу. *New economics*: матеріали Міжн. наук. форуму «New economics – 2019», м. Київ, 14-15 листопада 2019 р.: в 2-х томах. Т.1. Київ, 2019. С. 151-155. (0,2 д.а.).

АНОТАЦІЯ

Шульга О. А. Імперативи і суперечності розвитку аграрного сектору сучасної економіки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки. – ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Київ, 2020.

Дисертацію присвячено визначенню ключових імперативів і суперечностей розвитку аграрного сектору сучасної економіки та розробці концептуальної моделі аграрної політики держави щодо їх розв'язання. На основі аналізу теоретико-методологічних засад дослідження аграрного сектору та аграрних відносин в економічній теорії з'ясовано теоретико-методологічні проблеми їх дослідження. Розкрито сутність аграрних відносин сучасної економіки та з'ясовано їх місце і роль у системі сучасного суспільного розвитку. Досліджено процес інституціалізації економічних систем та відносин власності в аграрному секторі економіки та виявлено закономірності розвитку відносин власності на землю. Розроблено методологію аналізу соціально-економічних суперечностей у системі аграрних відносин. Проаналізовано напрями і пріоритети технологічного прогресу в ХХІ ст. та вплив технологічного прогресу на структурну динаміку агроіндустрії.

Проведено аналіз соціально-економічних суперечностей у аграрних відносинах адміністративно-командної системи. Визначено закономірності розвитку аграрних відносин у розвинутих країнах світу в умовах становлення постіндустріального типу економічних систем. Встановлено специфіку й основні форми прояву суперечностей національної аграрної сфери. Проаналізовано економічну політику урядів України щодо розв'язання суперечностей у системі аграрних відносин та розроблено концептуальну модель аграрної політики держави щодо їхнього вирішення.

Ключові слова: аграрний сектор, аграрні відносини, сучасна економіка, імперативи, соціально-економічні суперечності, технологічні способи виробництва, відносини власності на землю, сільське господарство, економічна політика.

АННОТАЦІЯ

Шульга О. А. Императивы и противоречия развития аграрного сектора современной экономики. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.01 – экономическая теория и история экономической мысли. – ГВУЗ «Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана», Киев, 2020.

Диссертация посвящена определению ключевых императивов и противоречий развития аграрного сектора современной экономики и разработке концептуальной модели аграрной политики государства по их решению. На основе анализа теоретико-методологических основ исследования аграрного сектора и аграрных отношений в экономической теории выяснены теоретико-методологические проблемы их исследования. Раскрыта сущность аграрных отношений современной экономики и определено их место и роль в системе современного общественного развития. Исследован процесс институциализации экономических систем и отношений собственности в аграрном секторе экономики и выявлены закономерности развития отношений собственности на землю. Разработана методология анализа социально-экономических противоречий в системе аграрных отношений. Проанализированы направления и приоритеты технологического прогресса в ХХІ в. и влияние технологического прогресса на структурную динамику агроиндустрии.

Проведен анализ социально-экономических противоречий в аграрных отношениях административно-командной системы. Определены закономерности развития аграрных отношений в развитых странах мира в условиях становления постиндустриального типа экономических систем. Установлена специфика и основные формы проявления противоречий национальной аграрной сферы. Проанализировано экономическую политику правительств Украины по решению противоречий в системе аграрных отношений та разработана концептуальная модель аграрной политики государства по их решению.

Ключевые слова: аграрный сектор, аграрные отношения, современная экономика, императивы, социально-экономические противоречия, технологические способы производства, отношения собственности на землю, сельское хозяйство, экономическая политика.

SUMMARY

Shulga O. A. Imperatives and contradictions in the development of the agrarian sector of the modern economy. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Economics in specialty 08.00.01 – economic theory and history of economic thought. – SHEE «Vadim Hetman Kiev National Economic University», Kiev, 2020.

The dissertation is devoted to identifying the imperatives and contradictions in the development of the agrarian sector of the modern economy and the development of a conceptual model of the state's agrarian policy for their solution. Based on the analysis of the theoretical and methodological foundations of the study of the agrarian sector and agrarian relations in economic theory, the problems of their study are revealed. It has been established that an important problem in the study of the transformation of agrarian relations (along with theoretical and methodological) at the present stage is that today the transformation of agrarian relations in many countries of the world is taking place on the principles of Eurocentrism, which leads to their unification.

The essence and dialectics of interrelated concepts are clarified: "agricultural industry", "agricultural sector", "agricultural economy", "agricultural sphere", "agricultural industry", "agricultural business". The essence of agrarian relations of the modern economy is revealed and their place and role in the system of modern social development is clarified. The process of institutionalization of economic systems and property relations in the agrarian sector of the economy is investigated and the patterns of development of land ownership relations are revealed. The methodology for the analysis of socio-economic contradictions in the system of agrarian relations has been developed.

The directions and priorities of technological progress in the XXI century are analyzed. and the impact of technological progress on the structural dynamics of the agroindustry. The contradictory nature of the development of the latest agricultural business technologies (contradictions between technological modernization and financial capabilities of agricultural producers, between traditional and marker breeding, between the benefits of genetic engineering and the threats of a decrease in biodiversity and genetic pollution of the environment, between the safety of biological (organic) technologies and the danger of exacerbation food security in the countries of the world, etc.).

The key trends and imperatives of the development of the agricultural sector of the world economy have been identified. There are three main trends in the development of

the agrarian sector of the world economy: 1) the development of trade and the pursuit by developed countries of a policy of neoprotectionism in the agrarian sector; 2) digitalization of agriculture; 3) migration of the population from rural areas.

It has been established that one of the components of the description of the actions of the subjects of agrarian relations are the imperatives of the development of the agrarian sector, which are defined as objectively determined directions of development, which determine not only its further trajectory, but also fundamental problems and contradictions. The following key imperatives are highlighted: economic, social, technological, environmental, political, historical, cultural and religious, which are formed and have an impact at the national, regional and global levels.

The dual nature of socio-economic contradictions was revealed: firstly, it is the relationship between the subjects of market processes with different interests and motivations, and secondly, it is an institutional form of functioning of societies with the definition of the rules of behavior of economic agents in conditions of uncertainty. The functions (signal, destructive, constructive (stimulating), integrating, developing, reproducing, epistemological, informational) and the specificity of socio-economic contradictions in the system of modern agrarian relations – geographical determinism, naturally climatic dependence and seasonality, organic relationship with the living environment, etc. It is proved that despite the fact that without the conscious activity of the subject it is impossible to identify and resolve a contradiction, all economic and social contradictions are objectively embedded in phenomena and processes and have an objective nature. The causes of contradictions in the agrarian sector, depending on the importance of objective and subjective factors in the process of their development, can be divided into: objective and objective-subjective.

The analysis of socio-economic contradictions in the agrarian relations of the administrative-command system is carried out. The preconditions, content and results of agrarian transformations in the countries of Central and Eastern Europe have been clarified. The regularities of the development of agrarian relations in the developed countries of the world in the conditions of the formation of the post-industrial type of economic systems are determined. The specificity and main forms of manifestation of the contradictions of the national agrarian sphere have been established. Analyzed the economic policy of the governments of Ukraine to resolve the contradictions in the system of agrarian relations. A conceptual model of the state's agrarian policy has been developed to resolve social and economic contradictions.

Key words: agrarian sector, agrarian relations, modern economy, imperatives, socio-economic contradictions, technological methods of production, land ownership relations, agriculture, economic policy.